

81. 621. 0
4-199

Е. М. ЧАПЫЕВ

**ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ
ОНОМАСТИКАЗЫ**

EMPAK

PERANATHIA YIKYI

PERANATHIA AMORO

-1180-

Е. М. ЧАПЫЕВ

ТУУЛУ АЛТАЙДЫНГ
ОНОМАСТИКАЗЫ

АЛТАЙДЫНГ БИЧИК ЧЫГАРУЗЫНЫНГ
ТУУЛУ АЛТАЙДАГЫ БӨЛҮГИ 1991

2/3

81.631.0¹¹-314

0 (Алт.)

Ч-199

ЧАПЫЕВ Е. М.

Ч 199

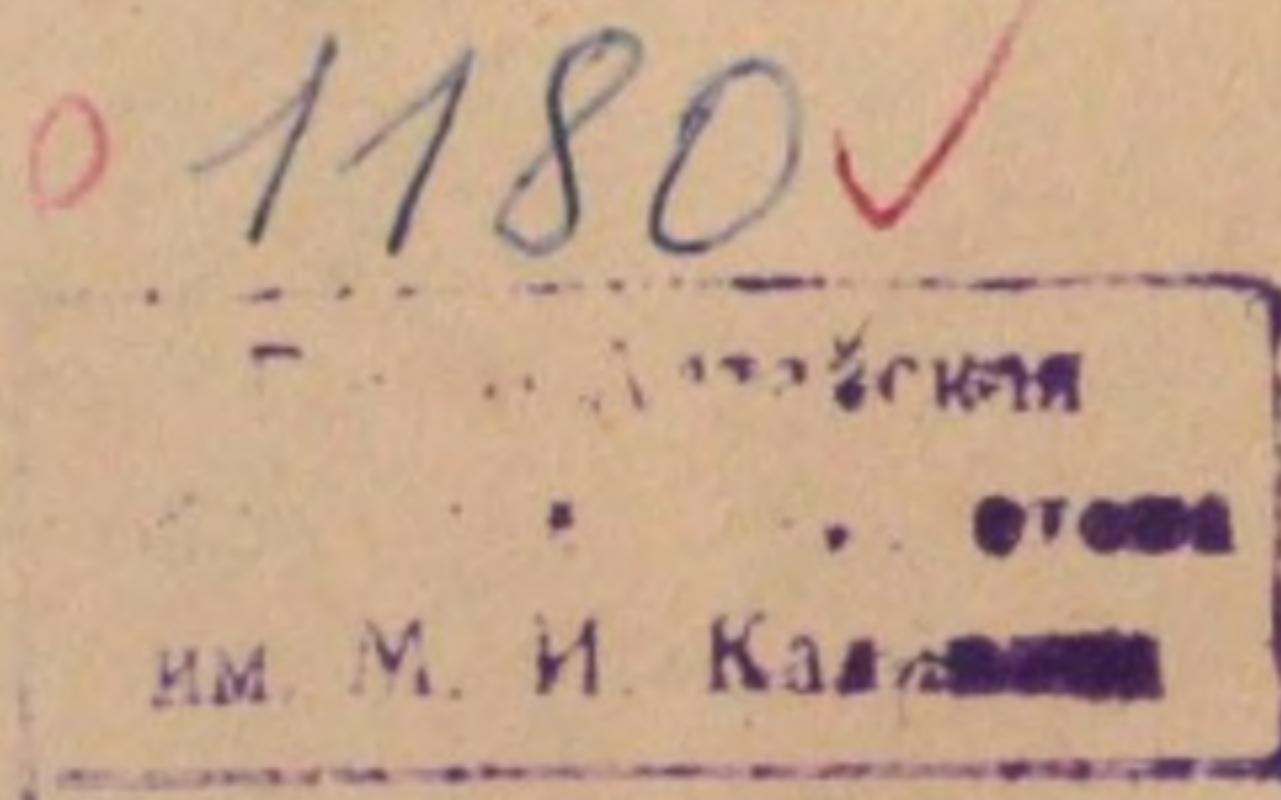
Ономастика Горного Алтая. — Горно-Алтайск: Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного издательства, 1991. — 60 с.

Мындый бичик алтай тилле баштапкы катап чыгып јат. Онын учун мында көп-көп «нениг учун?» деген сурактар кычыраачынын алдына тура берерге маат јок. Автор мында сөсти грамматический чын бичиирине албаданбай, а канайда айдары ла эрмектинг күрмелгени канайда угуларына јаан ајару салган. Онын учун «с» букванын ордына «з»-да, «г»-нын ордына «к»-да, «б»-нын ордына «п»-да ла о. а.

Бу бичикти редактировать эдеринде бичиичи Б. Я. Бедюров көп билер-указын ла ајарулу шүүлтелерин база салган.

Ч $\frac{4702070000-011}{M 138 (03) 91}$

JSBN 5-7405-0574-7

© Алтайдагы бичик чыгартунын
Туулу Алтайдагы бөлүги 1991

КИРЕ СӨС

Ономастика деп сөстинг учуры алтай тилге көчүрилбеген. Онынг учун бу сөс керегинде кыскарта айдып ийели.

Гректердинг «онома» — кижиде деп сөзиненг ономастикос — адалган аттар деп сөс бүткөн. Бу сөстөнг ономастика — кижининг ле бастыра бар немелердинг адалган аттары деп сөс бүткөн.

Учуры аайынча бу сөс бир кезик социальный наукаларды текши айтканы болуп јат. Ол наукалар антропонимика — кижининг адалган, байлаган ла чоло аттарын, зоонимика — тындулардын адалган аттарын, топонимика — јерлердинг аттарын, астрономика — тегериде немелердинг аттарын шингдери ле үренери болуп јат.

Ороон ичинде биске түнгей оок эл-калыктарда бойынын угы-төзининг ономастиказы аайынча бойлорынын тилине бичилген ангылу шингжүлү иштер бар. Бисте дезе мындый иштердег јангыс ла топонимика аайынча чала булгамалду сөзлик ле алтайлардын адалган аттары керегинде кыскарта бичилген статьялар јарлалган.

Олор до ончозы орустап бичилген.

Бу јуунты баштапкы ченемел болуп, алтайлап бичилген. Мында материалдардын кезиги «Алтайдын Чолмоны» газетте кыскарта статьялар болуп јарлалган. Алтайлардын түүкесин ле тилин шингдеедине ле үренедине олор тузалу болотони кычыраачылардын јетирүлеринен билдирет.

Онынг јангыс ла историяны ла тилди шингдеедине эмес, је јаш үйени билгирге јилбиркедип, чындык ла турумкай эдип сургадарына тузалу болотони билдирет. Бистинг јуртаган јерибис ненинг учун Алтай деп, бойлорыс алтайлар деп адалганы, алтайлар башка-башка бөлүктерге — эл-аймактарга, ук-сөөктөргө канайда бөлүнгени, олардын өбөкөлөри, адалган аттары керегинде јартаарына бу јуунтыда ченемел эдилген.

Эленчек алтай түрк ле азийгы монгол тилдерде «Ал» деп сөс јаркынду кызыл дегени. Азийгы монгол тилде «Алт» де-

гени ле жебрен түрк тилде «Алтун» дегени — алтын. Жебрендикте алтын деп сөстинг төзөгөзи бу эки тилде түнгей болгон эмтир.

Жебрен түрк тилде Алтайды «Алтун-Йыш» деп адайтаны орус тилге «Алтайская чернь» деп көчүрилип калган. Азында түрктөр Алтай деп сөсти Алтун деп айдатаны мынаг јарт көрүнөт. Алтайдын түрктөри бир тууны «Алтун Хан» (Алтын-туу) деп адагандар. Кан-Оозы аймактын јеринде бир бийик туу эмди*де Алтын-туу деп адалат. Жебрен түрктөр оны Алтун-Хан деп адаган болор бо?

Моңол тилде «Ай» деп сөс сүреен көп дегени. Бу сөсти «Алт» (алтын) деп сөскө кожуп ийерде, Алт + ай (Алтай) — алтыны көп деп сөс бүткен болордонг маат јок.

Моңол тилде «Алт» деп сөскө «Ан» деп сөсти кожуп ийерде, «Алтан» — алтыннаг эткен деп сөс бүткен. «Дах» деп сөсти кожуп ийерде, «Алтдах» — алтын кошкон деп сөс бүткен.

Јарлу шинжүчилердинг бичигениненг ле озогы түрк, моңол тилденг алган темдектерденг көрзө, Алтай деп ат алтын деп сөстөнг улам адалганы јарт эмтир. Је бу сөс жебрен түрк ле азыгы моңол тилдерде төзөлгөзи јангыс болгоны база јарт көрүнөт.

Бу эки тилдинг алтын дегенин учурлап айткан түнгей сөстөриле јангыс өйдө «Алтай» деп адалган ба, эмезе кажы бирүзининг сөзиле озо адалган ба деп, бис ылгабай јадыс. Кажызы да озо адалган болзо түнгей эмей.

Алтайды албатынынг кожоңында ненинг учун «Кан-Алтай» деп адап турганы керегинде јүзүн-башка шүүлтөлер болгон. Је бирлик шүүлте эмдиге јетире айдылбаган ла бичилбеген.

Алтайлар көп катап јуулаткан, улустынг каны көп төгүлген. Онон улам олардынг јуртаган јери **Кан-Алтай** деп адалганы керегинде шүүлтөлер болгон. Көп јылдардынг туркунына өткүрилген шинжүлөр бу шүүлтени јартап албаган. Је бу шүүлтени кезик улус эмди де јаратканча.

«Каан» деп сөстөнг улам Кан-Алтай деп адалганы керегинде база шүүлте айдылган. Је алтайлап«**каан**» деп сөс эленчек түрк тилде «**каган**», моңол тилде «**хаан**» деп айдылат. Бу үч сөсти шингдеп ийерде, ол шүүлте јарабазы јарт билдирген.

Моңол ло түрк тилдерде келижер сөстөр табылбаган. Өскө тилдерди шингдеерде, мындый сөстөр табылган: иран тилде «кан» деп сөстөнг түрк тилдерде канал деп сөс бүткен. Индияда хинди тилде **ганг** ла корей тилде **канг** деп сөстөр суу дегени.

Je Алтайдын сууларын ла көлдөрүн бу Ганг ла канг деп сөстөргө келиштире **Кан** деп адаган болордон маат жок деп сананалы. Бийик туулар ненин учун суу деп сөслө Адаткан, Эжеккан, Кайрыкан, Бабыркан, Чаптыкан ла Солтукан деп адалатан? Алтай бүткүлинче ненин учун суу деп сөслө Кан-Алтай деп адалатан?

Бу суракка карууны жебрен түрк тил берет. Мун жылдар мынанг озо түрк тилде «кан» деп сөс көп учурлу болгон. Жебрен түрк сөзликте бу сөс керегинде мынайда айдылат: Күмүш-кан — мөнгүн казып алатан јер. Фаизиат-кан — килемји бүдүп чыгатан јер.

Күмүш» ле «алтын» деп сөстөрдиг текши бир учурин жебрен түрктер «байлык» деп бириктире айдатан болгон. Онойдордо, байлыктын ла килемјининг чыгатан јерин озор «кан» деп айдатаны билдирет. Азыйда алтайлар база онойдо айдатан болгодый. Онон улам озор эл-төрөл јерин байлык ла килемји беретен јер деп, **Кан-Алтай** деп адаганы билдирет.

Алтын деп сөстөнг улам Алтай адалган, килемји ле байлык бүдүп чыгатан јер деп, Кан-Алтай деп, чүмдеп адалган јерде јуртаган улус акту бойлорын јерининг адыла алтайлар деп аданганы јарт. Бу ат азыйгы сүүмјизине ле ижемјизине, келер өйдөги салымына келишкен.

Ненин учун јерининг адыла бойлорын аданган дезе, јаантайын јууладып туратан улус өлтүриштен ле олјодонг качып, Алтайдын тууларында коруланган. Тынын корыган тууларынын адыла бойлорын аданары да јолду.

ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ ОНОМАСТИКАЗЫ

АЛТАЙЛАРДЫҢ БАШКА БӨЛҮКТЕРЛЕ АДАЛГАНЫ

Je азыйда жүзүн-башка шинжүчилер ле јорыкчылар оок эл-аймактарды бойлары јангыдан «ачарын» ла јангы аттарла адаарын кичеегендер. Алтайлар база онойдо јастыра-мыстыра көп катап адаткан. Алтайлар кандый аттарла адатканын билерге, олардын кажы ла бөлүктери керегинде айдалы.

1. **ТЕЛЕНГИТ** деп адалганы. Монголдор бистин алтайларды ончозын теленгут деп адайткан. Бу сөс көп тооло айдылган. Сөстин учында «гут» дегени көп тоонын кожолта учы. «Н» ла «Г» буквалар коштой турганда, алтай тилде јангыс «нг» буквала айдылатан. Темдектезе, монголдоп — **тенгери**, алтайлап — **тегери**, монголдоп **Хангай**, алтайлап **Кангай** деп айдылат. Монгол деп сөсти эмди ле **монгол** деп бичип отурыс. Алтай тилде сөстин учында «Д» буква айдылбайтаны база јарт.

Шак оног улам, монголдордын теленгуд деп адаган ады алтай тилде **теленгут** деп айдылып турган. Орус тилде «НГ» буква јок болгонынан улам ол буква јогынан **телеут** деп айдылып ла бичилип калган.

Монгол тилде **теленгуд**, алтайлап **теленгут** ла орустап **телеут** деп айдылып турган јангыс сөс үч тилде үч башка айдылып турала, үч сөс болуп калган. Азыйда јангыс атла адалып туратан улус оног улам үч башка атту болуп, алтайлар, теленгит ле телеут деп база адалып калган.

1. АЛТАЙ ДЕП АДАЛГАНЫ

Төрөлин терең билип аларга ла бийик баалап жүрерге, кажы ла кижии бойынын өскөн јеринин ле эл-калыгынын түүкесин, тазыл-төзин билер учурлу. Je алтайлардын историязынын жүк ле очерктери бичилген. Текши историязы эмдиге јетире бичилбеген. Онызы бистердин уяаныс.

Шак онын учун бис билерис ле ар-күчис јеткенче историябысты шингдеер ле ол керегинде бичиир деп күүнзейдис. Эмдиги ле келер өйдөги јаш үйеге бу сүрекей керектү ле

тузалу. Төрөлин сүүри төннин үстинде турган төрт кайынан ла төрдин бажында обоо күлден башталып јат деп, тегин айдылган эмес.

Историябысты шингдеерин ле үренерин эл-јерибис ненин учун Алтай деп адалганын билип аларынан баштаарга келижер деп бодойдыс. Алтайдын ады-чабын академиктер, профессор ло јарлу тюркологтор: В. Радлов, В. Бартольд, Б. Владимирцов, А. Гумбольдт, Г. Конкашпаев, А. Кононов, О. Молчанова ла Э. Мурзаев шиндегендер. «Алтын» деген сөстөн улам Алтай деп адалган дежип, озор шүүлтезин бичигендер.

Јетинчи чакта (бистинг эраныг) кыдаттар Туулу Алтайды Цзин Шань — Алтын туулар деп адап тургандар. 660 јылда Ханьгај деп адалары башталган.

Калганчы өйдө — 1900 јылда, «Православный благовестник» деп журнал (№ 3 стр. 103) ол керегинде база бичиген.

Је оқылу шинжүчилер бу керекти ајаруга албаган, блашту шүүлтелер онын да кийнинде көп болгон.

Алтайдын ады керегинде эмди де жүзүн-башка шүүлтелер айдылып турган учун бис бойыбыстыг шүүлтебисти база айдалы. Бу керектен биске туура турарга јарабас. Эл-јеристин ады-чабы керегинде бис те көп јылдарга шинжү өткүргенис, көп катап сананганыс.

Алтайлар азыйда ончозы теленгиттер деп адалганы орус шинжүчилердин бичигенинен иле көрүнөт. Джунгариянын историязын бичиген Н. Златкин алтайларды ончозын, ойроттордын адаган аайыла, теленгут деп адап турган. Ойроттын ичинде теленгуттар јирме алты отокту болгон, кажы ла оток бойына јайзангду деп, Н. Златкин бичиген. Өскө дө орус шинжүчилер ол өйдөги алтайларды теленгут деп бичигендер.

Монголдордын теленгут деп адаганын орустап телеут деп адап турганы база јарт. Туулу Алтайда јуртаган улусты орустап тау-телеут деп адаганын таутелеут волость бар болгоны керелейт. Ол ок өйдө Күнбадыш Сибирде јуртап јаткан алтайлар монголдоп теленгуд, орустап телеут деп адалып турган ағылу телеут волость база бар болгон. Чөлдөрдө јуртагандар телеут деп, кырларда јуртагандары тау-телеут деп адалганы јарт көрүнөт.

Алтайдын Күнчыгыш кыйусы — Монголиянын границазынан ала Сибирдин күнбадыш јакасына јетире јуртаган улус монгол тилде теленгут деп, алтай тилдин фонетиказына келиштире теленгит деп, орустап телеут деп адалганы јарт билдирет. Казахтарла кожо јуртаган маймандар, кыпчактар ла өскө дө алтайлар теленгиттер деп адалганы казахтардын историязынан текши јарлу. Јокту теленгиттер Пугачевтын

черүзи деп адалып турган улуска барып кожула берген деп, И. Есенберлин бойының түүкелик романында бичиген.

2. ТЕЛЕУТ деп адалганы. Алтайлар моңолдоп теленгут деп, орустап телеут деп адалганы керегинде јартап алдыс па? Је телеут деп адайтаны база јүзүн-башка бөлүктелип туратан. Оны мындый темдектер көргүзет.

Алтайдың бойында јуртаган теленгудтар (теленгиттер) тау-телеут деп, өскө јерлерде јуртагандары ак-телеут деп адалып туратан. Алтайларды татарлар деп чололоп адайтан өйдө тайга-ташту јерлерде јуртагандары жыштың татарлары деп, өскө јерлерде јуртагандары Алтайдың татарлары деп адалып туратан.

Алтайларды калмыктар деп јастыра адап турган өйдө Туулу Алтайда јуртагандары кара калмыктар деп, чөлдөрдө лө јабыстай јерлерде јуртагандары ак калмыктар деп адалган. Кышту деп сөстөң улам кыштымдар деп адалган өйдө кырларда јуртагандары кара кыштымдар деп, өскө јерлерде јуртагандары ак кыштымдар деп адалган.

Кыштым деп адайтаны мынайда башталган. Олор јайгыда малын одорлодып, тайгаларда агашту јерлерде јуртап јадарда, олордың тоозын бичиир ле каланын јууп алар арга јок болгон. Кышкыда јаңыс јерде јуртап јадарда, олордың тоозын бичип ле каланын јууп алар аргалу болотон. Оноң улам кыштуда јуртаган улус кыштымдар деп адалган.

Волостьтор төзөлип турар тушта телеуттар (теленгуттар) јуртаган јерде бир волость Ак-кыштымский деп адалган. Кыштап јадатан јер деп сөстөң улам адалган Кыштовка деп јурт ла Кыштовский район эмди де Новосибир областта бар.

Теленгут (теленгит) деп адаткан алтайлардың ла телеуттардың сөөктөргө бөлингени сыраңай түңгей. Теленгиттердин тодош, кыпчак, меркит, көбөк лө өскө дө көп сөөктөри телеуттарда ончозы бар. Олордың адалган аттары, байлаган байлу аттары ончозы түңгей.

Тогус сөөктү улус јуртаган јерде Тогус волость, тас ла төрт-тас сөөктү улус јуртаган јерде Төртас волость ла Тастарский волость бар болгон. Төрттастар јуртаган јерде эки сууның бирүзи Бий-Төрттас, экинчизи Кул-Төрттас деп адалган. Ол суулар эмди де ол адына келиштире Јаан Тартас ла Кичинек Тартас деп адалат.

Јаан орус јурттарга јуук. орустарла кожо јуртаган телеуттарда бичикчи улус бар болгон. Баштапкы абыстар, үредүчилер ле бичиичилер олордон болгон. Баштапкы алтай бичиичи М. Чевалков телеут болгон. Олордың бойларының да

бичигени, орус тилден де көчүргөн бичиктери алтай тилле сүрекей чокум бичилген. Литературный алтай тил олардын бичигенинен башталган. Теленгит ле Телеут тил текши жагыс-чокум алтай тил.

Эмдиги алтайларды азыйда бир өйдө моңолдоп теленгут (алтайлап теленгит) деп, орустап телеут деп адаган, же олар бастыразы ылгый алтайлар болгон деп бу темдектер јарт көргүзет.

3. ТУБА ДЕП АДАЛГАНЫ. Сойоннын тууларынын ары јанында јуртаган бир ук улус јүзүн-башка атла **дубо, туба, туфа** деп адалган. Олар тазыл казып, јиилек терип, азыгын јойу сүүредип јүретен анчылар болгон. Эмдиги Чой аймактын јеринде јуртаган алтайларды јүрүмнин айалгазы аайынча оларго түнгей көрүп, онон улам тубалар деп, эн башкы В. Радлов таап адаган. Је ар-бүткен айалгазы түнгей јерлерде јуртаган улустын јүрүми, кийими ле азыранар эп-аргазы түнгей болотонун ајаруга албаган.

Јылкы мал өскүргөн көчкүндер ыраак јерге атла көчүп барар аргалу эмей. Је јойу јүретен анчылар тууларды ажып, јыштарды өдүп, Алтайга једип келер аргазы јок. Јыштын алтайлары тубалар деп јастыра адалган. Олар озодон бери Алтайда ла Түштүк Сибирде јуртаган тургун јон деп, көп шинжүлөр көргүскен. Оны мындый темдектер керелейт:

Эн көп улусту јүс сөөктү алтайлар азыйда маймандарла, кыпчактарла, өскө дө алтайларла кожо казахтардын Орто јүс деп биригүзинде болгонын казахтардын историязы көргүзет. Онон бөлинип, Јүстер деп атту волость төзөгөн. Эмдиги Хакасияда эки суу Ак-Иүс ле Кара-Иүс деп адалган. Онон көчүп келип Бий-Кадыннын белтирине келип јуртаган јүстер волость төзөгөн. Онын баштапкы јайзагы Чокон деп атту кижги болгон.

Аба-тура јеринде Кондом волостьтон келген алтайлар Кондошский (Комляшский, комдошский) волостту, Күзе сууны јакалай јуртагандары Күзенский волостту (Күзедейден келген болордон маат јок) болгондор.

Кезик улус волосттордын аттары аайынча сөөктөргө бөлингени билдирет. Күнбадыш Сибирде Тогусский, Төрттаский ле Тастарский волостьтордон ырбап келген алтайлар тогус, төрттас ла тастар сөөктү болуп калгандар. Эмдиги Новосибирск город турган јерде болгон Чагатский ле Тулберский волосттордон келген улус чагат ла јибер сөөктү болуп калгандар.

Бу алтайлар тубалар деп јастыра адалган. Ол јастыраны бистер бойлорыс там ары улалтып ийгенис. Чынынча болзо,

олор бастыра төс темдектери аайынча Алтайыста озодон бери журтаган улустарынан башказы жок. Жанжыккан жан-кылыгы, адалган аттары, байланатаны ла чүмдеп айдатан сөстөри — ончозы түнгей.

• Же журтаган јерининг айалгазы башка болгонынан улам ар-бүткеннинг байлыгын тuzаланатан ла иш бүдүретен эп-аргалары өскө болоры јолду. Јерининг айалгазы аайынча јылкы малды көп өскүрбеген улус атты элбеде тuzаланар аргазы жок болгон. Онон улам ырада барбай, өскө јерде журтаган алтайларла колбузы астай берген.

Шак онынг учун түндүк райондордо журтаган алтайлардын тили төс аймактарда журтаган алтайлардын тилиненг эмеш башкаланып калган. Же бу аңылу башказы Совет жаннын жылдарында табынча јоголып барадыры.

4. КУМАНДЫ ДЕП АДАЛГАНЫ. Орто чакта Алтайдын тууларынан ала эмдиги Украинанын чөлдөрине јетире журтаган көп тоолу түрктөр Европада кумандар деп адалган. Ол адалган ат текши јайылып, бистинг орооннын јеринде журтаган түрктөр бойлоры да кумандар деп аданган.

Ол орто чактагы кумандар эмдиги кумандылардын эленчек-кумраны болгоны билдирет деп, бис бичиген эдис. Алтайлар бастыразына јуук ол кумандардын биригүзинде болгоны база текши јарлу. Онойдордо эмдиги кумандылар озодон бери алтайларла кожо жангыс биригүнинг, жангыс уктын улузы болгон деп айдарга келижет.

Азийгы алтайлардын чала ундылып калган сөстөри эмдиги кумандылардын тилинде бар. Ундылып калган азийгы алтай кожоннын кезик сөстөри куманды тилде база арткан. Ол сөстөр лө кожондордын аттары бастыра алтайлардан бир де башказы жок.

Жанжыккан жан-кылыгы, мал өскүрер, анчада ла јылкы малды тuzаланар эп-аргалары бастыра алтайлардан башка эмес. Малдын өнги, јажы ла өскө дө темдектери аайынча адайтаны база түнгей.

Өткөн өйлөрдө кумандылар ол өйдөги алтай тилди бастыра алтайларла түнгей тuzаланган деп, јарт билдирип туру. Табынча олардын тили кубулып калган эмтир.

Олардын тилининг кубулган шылтагын көрөли. Алтай школдордо үренбеген, автоном областьтын тыштында артып калганынан улам алтай газетти кычырбаган, озодон бери төс алтай аймактардан ыраак журтаган ийне. Онон улам жангы алтай тилле тенг өспөй, азийгы алтай сөстөрдди элбеде ле узак өйгө артырып, тuzаланган болгодый. Онынг учун азийгы

алтай сөстөрди олор бойынын аймак-тилинде эмдиге јетире тузаланып турулар.

Бу бастыра темдектерден көрсө, кумандылар чын ла түр-ктер, бастыра алтайларла кожо болгон, чын ла алтайлар эм-тир. Тили дезе азийгы алтай тил, өрө айдылган шылтактардан улам эмеш кубулып калганы јарт. Бистинг областта анчада ла аймактарда јуртап јаткан кумандылар, анчада ла јаш үйе ти-ли аайынча бастыра алтайлардан башкаланбас боло берди.

5. ЧАЛКАНДУ ДЕП АДАЛГАНЫ. Чалкан деп атту волост-тын јеринде јуртаган алтайлар чалкандулар деп адалган. Олордын тили түштүк алтайлардын тилинен эмеш ле баш-ка. Түштүк аймактарда јуртап јаткандарынын эмезе ондо иштеп тургандарынын тили башка деп билдирбей барат. Је олор озодо кумандыларга јуук, кумандылардан бөлинген де болордон маат јок. Је бу да учуралда олор чын түрктөр, азийда бастыра алтайларга түнгей тилдү чын ла алтайлар бол-гон деп билдирип туру.

Чалкандулардын башкаланып бөлинген шылтагы баштап айдылган бөлүктерге сырагай түнгей. Ол ок шылтактардан улам, ол ок ээжилери аайынча болгон.

* * *

Телекейлик капитализм кажы ла ороондо оок укту калык-тарды там ла ооктоп, олорды там ла ыраштырып турат. Калыктырдын бирлиги кулданаачылар јилбүзине чат келиш-пей јат. Кулданаачы класстын политиказы мындый биригүни јаратпайт.

Бистинг ороондо оок калыктар бойында округтарлу, об-ласттарлу болуп, ичбойында бирлигин төзөп алгандар. Онон ары социалистик федерализм аайынча калыктар бойлоры ор-тодо бирликти төзөп алган. Је олордын јаан једими — текши орток государство төзөп, бирлик улу ороонду боло бергени.

Империализм калыктарды ооктоп, ортозын ыраштырып, олорды өштөштирип ле јуулаштырып турар сайгагы эмди бис-тинг ороондо калыктардын бирлигин шалтырадарга уулам-јылу. Мынаг улам өөн-бөкөн башталып, өштөжүге экелип, олордын экономикада, культурада ла јүрүмнин көп бөлүкте-ринде интернационализмин јоголторго муукангылайт. Совет эл-калыктардын качан да болбогон бирлиги төзөлгөнин бу-зарга турганы учун, калыктардын канын төгүлтүп турганы учун каруузына туратан ой келер. Шак мындый кызаланг төзөлө берген өйдө ас тоолу алтайларды, алты башка бөлип, јара-танын анчадала јаратпай турганыс јолду деп бодойдыс. Јон-

нынг төзөмөл ижинде, экономикада ла культурада бирликти там тыңыда өскүрерине албатынын ичбойында бирлик керек. Албатынын ичбойында бирлиги жаан учурлу керек, ол жогынанг ичкери јол алатаныс анчадала бүгүн жаан алаңзуда.

Адаткан аттары башка калыктарда ичбойында бирлик теренг ле бек эмес болотоны јарт. Албатынын бу өйдөги јилбүзи ле келер өйгө амадузы ол бирликтенг жаан камаанду. Ол амадуны бүдүрери учун тартыжуда турумкай болоры ол бирликтенг башталат. Јаңы өйдинг некелтези аайынча, текши орооннынг јилбүзи учун бирлик тартыжары, бирлик амадулу болоры — жүрүмдик сурагыс, келетен салымыс.

Је бистинг историябыс керегинде бир кезик шинжүчилердинг бичигенин кычырарга карыкчалду, ол керегинде айдарда да уйатту. **Төөлөс** сөөкти телес деп јастыра бичип алала, теленит деп адалган алтайларды ончозын телестер деп бичип койгоны учурайт. **Көжө** деп сөөкти кижидеп, **каал** деп сөөкти каан деп бичип алала, бичиген улус бойлоры да ондоп болбой, бу ненинг учун мынайда адалган деп, ононг ары бултартып, булгалып, торт аза бергендер.

Чулу мундус деп сөсти «чулум мундус» деп бичийле, ононг ары сан-башка шүүлте эдип турган учуралдар бар. **Үлүп** деп сөөкти жүзүн-башка эдип бичип турала, эмди **өлүп** деп бичийтенин баштап алгандар. Төс Азиянынг калыктарынынг түүкисинде текши јарлу меркит деп эл-јон база жүзүн-башка бичилип турат.

Алтайлар ононг ары ооктолып, јаткан јери-суузынынг аайыла Чуй кижиде, Алтай-кижиде ле Майма-кижиде, Байат-кижиде деп, бөлүктөп адалып туратан өй болгон. Је бу бөлиниш түрген токтоп калган. Мындый ооктош ло бөлиниш эмди јок то болзо, азийгы бөлүништинг арткан-калган јаман салтары база бар. Оны ылтам түзедер өй келген. Алтайлардынг историязын шингдеер ле бичиир тушта азийгы јастыраларды ла једикпестерди ајаруга алып, олар база катап болбозын деп киче-ебес аргабыс јок.

Је бу өйгө јетире бистинг историябыстынг очерктерине јастыралар ла једикпестер бар болгонын ончобыс јакшы биллип тура, оны түзедеринг киче-ебей турганысты кайкабас арга јок. Кезикте ол керегинде куучындажар да күүнис јок деп билдирет. Ол керегинде куучын баштала берзе, оны керекке бодобой эмезе чаптык неме деп, кыјырантый да беретен кылыгыс бар эмей.

Јуртап јаткан јерис-јуртыбыстынг адын канайда ла булгай-телгей бичигилеп турза, бис эш-неме керексибей отурадыс. Кени деп атту јеристи Теньга деп бичиир болдыс. Экинур деп

жеристи Яконур деп бичип отурадыс. Је бу ла јуукта Кор-Кобы деп чокум-јарт адап турган жеристи бойлорыс ла Кара-Кобы деп адажып, өткөнижер боло бердис. Јуртаган жерис канайып карара берди деп кайкажып, је оны чын бичиирин бир де эмеш кичеебей јадыс. Агажы јок ак-јалаң жеристи Кара-Кобы деп адап алганыс јастырадаң улам болгонына уйалар керек — суу уртанып алгандый, унчугышпай јүргенисти не деп айдатан?

Бу јастыраларды түзедери керегинде сананбай да јадыс. Ол керегинде куучындажар да күүнис јок. Оны база чаптык деп бодойдыс, аа? Оны түзедип алзабыс, кайдар дезе, бир ле бичилип калган да, оныла не берижетен деп кал-кижининг укааркап ийгенин база угадыс. «Бир ле болзо, ондый ла болгой» деп айдатаныс нени де керексинбес болуп калганысты көргүзет.

«Төрөлим» деген сөс төрөл жеристен башталат. Чыккан ла өскөн жеристинг ады-чабы биске каару болор учурлу. Је бис онын канайда ла адалганын неге де бодобой јүредис. «Калаш ла бар болзо, канайда да адалза, кайдар ол» деп сананатан болорыс па?

Јеристинг адынаң болгой, акту бойлорыс канайда адалып турганысты неге де бодобой јадыс. Озодон бери ойроттор деп, онын кийнинде алтайлар деп аданып јүргенис. Ол адысты алтай кижии, туба кижии, майма кижии, оноң до ары «кижии, кижии» деп аданарыстанг маат јок!

Бүткен уктарысты ла сөөктөристи канайда ла булгаштырып, канайда ла кубулта бичип аладыс. Кажы сөөк кажызынаң бөлинип айрылганын эмди булгаштырып, ондобой до јадыбыс. Мыны түзедип ле чокымдап алганы укту-төстү түүкибистинг јастыразын јоголтып, түзедип аларына сүрекей керектү деп бодобой јадыс. Ол керегинде куучынды чаптыксына беретенис —

Өлүмистинг ыразы ба.

Өзүмистинг шыразы ба?

Ороон ичинде оок калыктарда научный терен шинделген ле көп јастыра јогынаң бичип алган историязы бар. Бу өйгө јетире бистинг историябыс бичилбеген деп сананарга да күч, айдарга да уйатту. Мыны бичиирине амадаган төзөмөл иштерди өткүрбей јадыбыс. Ненинг учун?

Күүнис соок по,

Күчис јок по?

Историябысты бичип алгадый ончо арга бисте бар. Историктер, этнографтар ла өскө дө керектү талдама специалисттер белетелип калган. Тутса — тудар, этсе — эдер, айтса —

айдар алып-эрлер. Бу ишти бүдүрерине керектү айалга төзөлүп калды. Же бистер эмдиге тууярап жадыбыс.

Жебрен өйлөрдө ле орто чактарда алтайлардын түүкисине керектү аңылу бичиктер бичилбеген. Онон улам олардын историясын эмди бичиирге күч деп айдыжат. Же алтайларда бичилген түүкилерге сүрекей жуук темдектер бар. Олорды билгир тuzаланганы историяны шингдеерине, онон ары бичи-ирине арга берерин аяруга алалы.

Историяны шингдеерине керектү научный аргалардын бирүзи — алтайлардын сөөктөри, олардын төзи-тазылы.

Мыны билгир тuzалансабыс, бис историябысты узак өйлөрдө бери шиндеп алатаныс жазымы жок жарт. Озо баштап сөөктөр аайынча болгон көп жастыраларды түзедип алалы. Бастыра түрк эл-калыктарга түндөзө, алтайлардын сөөктөргө бөлінгени сүрекей чокым, сүрлү ле кеен.

АЛТАЙЛАРДЫН СӨӨКТӨРГӨ БӨЛҮНГЕНИ

Алтайлардын сөөктөргө бөлүнгени жеткил шинделбеген. Эмдиги ле келер өйдөги шинжүлөргө керектү ле тuzалу болгодый деп, бир кезик шүүлтөлөр айдалы.

Жебрен өйдө ала көп тоолу шинжүчилер ле бийлечилер алтайларды бөлүктөп, жүзүн-башка адап койгондор. Ол бөлүктөр сөөктөр деп адалып калган. Же ол бөлүктөрдүн ортодо бир де аңылу башказы жок. Бир сөөктө улус база бирүзине бүдүмиле де, тилдериле де, мүргүүлиле де башкаланбаган. Олардын жанжыккан кылык-яңы да, төрөгөндөр аайынча ла жаштары аайынча айдатаны ла байлайтаны — ончозы түңгей.

Мындый бөлүниш бүткөн угы-төзи, этносы аайынча бөлүниш эмес деп билдирет. Шинжүчилер ле бийлечилер бойлорынын азыйгы тилдеринин сөстөриле адап койгон болгодый. Темдектезе, уйгурлар башкарган өйдө тодош ло кыпчак деп, сол яны ла он яны дегенине келиштире адагандар. Кыргызтар бийлеген өйдө төөлөс деп адалары башталган. Монголдорго жуук журтагандары найман деп адалган. Мынызы монголдоп «сегис» дегени. Туваларга жуук журтагандары иркит деп адалган.

Бу сөөктөр алтайларды угы-төзи аайынча бөлүгөн эмес те болзо, оларды шиндебеске болбос. 1897 жылда алтайларды сөөктөри аайынча тоолоп бичиирде, эң көп улусту мындый беш сөөк жарталган: төөлөс, майман, тодош, кыпчак ла иркит. Олардын кажызын ла башка шиндейли.

Төөлөс — көп улусту сөөк. Төөлөстөң көбөк, алмат,

тас, жети-тас ла оргончы деп сөөктөр айрылган. Бу сөөктөр озодон бери карындаш сөөктөр деп бодолгон, көп жерлерде эмди де онойып бодолот. Азыйда олардын отогы ла жайзаңгы жаңыс болгоны олар бирлик-жаңыс эл-ук болгонын көргүзөт.

Төөлөс волость 1625 жылда Бий сууны жакалай болгон. Төөлөстөң айрылган тастардын ла төрт-тастардын волосттору Күнбадыш Сибирде 1600-чы жылдарда болгоны Сибирдин историясында чокум бичилген.

Төөлөстөрди азыйда тогоондор деп чололоп туратан. Ненин учун онойдо адалганын шиндеп көргөдий. Төөлөс деп сөсти жаңыс «ө» буква ажыра төлөс деп бичигенинен улам орус тилде телес деп жастыра бичилип, онон до жаан жастыраларга жетирген. Ол жастыраларды түзедер ой жеде берген болгодый.

Төөлөстөр керегинде кеп сөс болуп, «төөлөстөң жаан журт жок, төөнөң жаан мал жок» деп айдылган. Төөлөстөр кыргыстарла ла казактарла төзи жаңыс журтап, олар чылап, көп төөлөр өскүрген болгодый.

Олардын журтаган бир жери Түмечин деп адалган. Бу сөс монгол тилде төөнинг одоры дегени.

Күркүреде желдирген
Күрен-жеерен эрјинем.
Күркүреде жыргаган
Күр-төөлөстөр таайларым.
Жаркырада киштеген
Жалбыш жеерен Эрјине,
Жап-жакшынак ойногон
Жал-төөлөстөр кыстары.

Төөлөстөр айылду болгон балдарына — уулына жеерен ат, кызына жайыктын маанызын беретен. Кожондо ол айдылган. Олар көп улусту, жаан жыргалду, күркүрей беретени кожондо база айдылган. «Төөлөстөң жаан журт жок, төөнөң жаан мал жок» деп тегин айдылган эмес.

МАЙМАН деп адалган улус монголдорго жуук журтаган, монголдоп онойдо адалган. Маймандардын кезиги Төбөт-Тангыт жаар барган, көп сабазы Ордосто (Монголияда) арткан. Күнчыгыш Казакстанда журтаган наймандар бойында каанду болгон деп, казактардын историясында бичилген.

Чачылып калган наймандар өскө-башка калыктарга көп кожулган — олар казактын, узбектин, кыргыстын, каракалпактын, ногайдын тоозында ас эмес. Киргизияда кара ла көкө маймандар бар.

Эрчиш бажында журтаган маймандар Оймонго көчүп

келеле, журтап калгандар. Эрчишти төмөн көчкөндөри эмдиги казак ла алтай чөлдөрдү өдүп, Бийдинг ле Кадыннын белтирине келеле, Кадынды өрө көчкөндөр. Эмдиги Майма суу ол өйдө Майман суу деп адалды эмеш пе. Онон ары көчүп, Урсул жаар ашкандар.

Маймандар 1640-чи жылдарда Бий сууны жакалай журтаган деп, орус шинжүчилер бичиген. Майман сөөктөн **жарык, жабак ла жабыр** деп сөөктөр айрылган. **Азыйда маймандар монгол сөслө тебелдер деп адалып чололодып туратан.** Ненинг учун онойдо адалганын шиндеп көрөргө келижет. Улаган, Көш-Агаш, Чой ло Турачак аймактарда маймандар жок, Шабалин ле Кан-Оозы аймактарда ас. Бистинг жүсүлдық башталар өйдө эмдиги Кан-Оозы аймактын жеринде жагыс өрөкө майман болгон. Ненинг учун ондый болгонын база шиндеерге келижет.

Маймандар көп катап жуулашкан, кыдаттарды да Туулу Алтайдан ойлоткон, бойлоры монголдорго до сүрдирген, казактарла да бир өйдө жуулашып, жалкыткан улус. Бир кожондо олардын агылу башказы керегинде мынайда айдылган:

Маргылунын адырган,
Баргаа өскөн жер эмей.
Маймандардын уйазы
Башка бүткен журт эмей.
Көөрөгөштинг тайгазы
Көжнө өскөн жер эмей.
Көгөл-майман уйазы
Көк жиктү жон эмей.

Бойлорын жалтанбас улус деп, монгол тилдинг сөзиле **тебелдер** деп көдүрингилү айдыжатан. Бир кожондо ол керегинде мынайда айдылган:

Теке күчи мүүзи эдим,
Сүзийерден жанбазым.
Тебел-майман уулы эдим,
Айдийерден жанбазым.

* * *

Тодош көп улусту сөөк. Ондый ок көп улусту чапты, очы, сагал, тонжан, жүс, байлыгас, чагандык ла каал сөөктөр тодоштон айрылган.

Жебрен түрктердинг тордош деп бөлүги тодош дегенине келижип турган. Шинжүчилер мыны термин деп, тодошторды жебрен кыпчактарга жуук деп бичигендер.

1620—1650 жж. тодоштор Аба-тура ла Јаш-туранын

ортозында журтаган болтыр. Је 1719 жылда ондогы волост-тордын тоозында тодош волост јок болуп калган. Онон ойто-елор 1740 жылда Ойроттын ичинен чыгып келет. Онызы тодоштордын отогы Джунгарияда Боокол ло Көкүш деп јайсандарлу болгон деп бичилгенинен јарталып чыгат.

Бускаланг чак тушта, өштүлер өлтүрип, тепсеп келерде Төрөл јерин ле эл-калыгын корулап, Боокол калапту тартышкан. Өскө јайсандар тартыжуны токтодып та ийерде, Боокол калапту тартышкан. Онон улам «Боокол бойы билер» деп, кеп сөс болуп айдылган.

Боокол Эјен-кааннын черүзине олјолоткон туш болгон, удурумга олјого кирген тодоштор качып чыгала, ойто ло јуулажып турган. Кезиги өскө отоктын улузыла өнөтийин колуныжып, танытпай јажына бергенде, кытаттар оморды ойто айдап апарарга, таныырга эптү болзын деп, омордын јалмажына изү кааргышла тагма салган. Онон улам «Отук тагмалу (от күйдүрер зајигалкала тагмалаган) кытат тодоштор деп, оморго чоло ат адалган.

Олјонон ойто бери качып келген тодоштор манјы тонду келген учун «Манјы-тодош» деп, чололоп адаткандар.

Аргалу-чакту, атту-чапту Бооколдын ордына јайзанг болуп турган Бодунаш јуунаг-чактаг улам јоксырап, чучурап калганы мындый модорлоп айткан сөстөрдөнг көрүлет:

«Боокол тужында богы јаан бай болгон.

Бодунаш тужунда бок јигедий ач јүрген».

«Бооколдын калдыгы бойы билер» деп, тодоштор керегинде бистинг де өйдө айдыжатан эди, ненинг учун дезе, өскө јайсандар јуулашпай багынып токтоп каларда, Боокол алтайларды тартыжуга «бойы билип» көдүрген. Бооколдын олјолотконын бир кезек түүкичи-шинжүчилер јетире ондобой, јастыра јетирүлерге тайанып, оны Эјен-каанга багынган деп бичиген. Је алтайынын кеп сөзи Бооколдын ат-нерезин неденг де артык керелейт. Тодоштордын јалтанбас ады-чабы керегинде «тодош кижии торт айдар» деп алтай кожондо до айдылганынан бодозоор.

Тоотой суузы чакпынду,
Сууга алдырып ийдигер.
Тодош кижии экпиндү,
Сөскө алдырып ийдигер.

Тонгурак бычак торт кезер, —
Кестирип ийдеер, көөркийлер.
Тодош кижии торт айдар, —
Айтырып ийдеер, көөркийлер.

КЫПЧАК. Түрктердин биригүзи Алтайдан ала Күнбадыш Европага жетире, Орто Азиянан ала Уралга жетире жайылган. Эмди телекейде миллиондор тоолу кыпчактар көп албатыларда бар. Бистин ороондо он кирези албатыларды төзөөрине турушкан деп бичилет.

Озогы кыпчактардын төс городы Шарукан эмдиги Харьков город турган жерде болгон. Олор жебрен орустарла көп катап жуулашкан да, ойто көп катап эптежип, төрөөндөр дө болгон. Олор Сибир ле Орто Азия жаар көчкөн, Күнбадыш Европа жаар ла Түштүк жаар Грецияга, Египетке жетире барган, кезиги орус болуп калган.

Кыпчактардын биригүзи орто чакта жайрадылган. Онын кийинде ойто орныкпаган. Олор көп тоолу эл-аймактарга кожулала, олорды жагыдан төзөөринде турушкан. Калганчы биригүлер Түмендеги каанду ла кичинек волосттор Чегеттура, Сузун-тура, Кыз-тура деп адалган жерлерде болуп, Лаш-турага жеделе, токтогон. **Кыпчактан мундус ла кергил сөөктөр айрылган. Же онын эн калганчы ла бузулбас турумкай бөлүги кумандар эмди кумандылар эмезе кубандылар деп адалат.** Онойып, бүгүнгү кумандылар орто чактагы жарлу кумандар-кыпчактар болуп жат.

Кыпчактардын угы-төзи, тили ле культуразы, төс городы Шару-кан керегинде көп бичилген. Же «Кодекс куманикус» — сөзлиги керегинде бичилбегенге жуук. Ол сөзлик 1308 жылда бичилеле, кепке базылбай, Европанын кезик государстволорын эбирип жүрген, учында ла 1880 жылда Венгрияда кепке базылып чыккан.

ИРКИТ азыйда мүркүт (анчы) деп, онон ары кезиги меркит деп адалганы билдирет. Озогыда олордын отогы ла жайзаны жагыс болгон. **Олордын жайзаны тарга деп адалган.** Мүргүлге керектү «мүркүт чалу» жагыс ла олордо — иркиттерде ле мүркүттерде бар, өскө бир де сөөктө жок. Чарасты жакалай журтаган мүркүт сөөктү **Саруевтер** иркит сөөктү коjoyым Хабаровты карындажыс деп, ого жууктап, Ондойго көчүп келгендер. **Чаргыдагы меркиттер** Урсул ичиндеги иркиттерге жуукта өткөн өйлөргө жетире карындашсып жүретен.

Иркиттен сойон, танды, коболы, үлүп ле богускан деп сөөктөр айрылган деп, каргандар айдыжатан, шинжүчилер де бичиген. Бу сөөктөр ончозы туваларда бар. Мынан көргөндө, иркит ле онон айрылып, алдынан башка болуп калган сөөктөр туваларла колбулу деп, жарт көрүнөт.

Эженнен келген кытатты
Эл-Алтайдан сүргенис.

Кочкор байдын, тонокчынын
Колын, будын сый атканыс.

Ирик тере тонысты
Ийт-татакай дебегер.
Ирkit-сойон бойысты
Ийде салып ийбегер.

Ирkitтердин Төдөөткө баштадып жуулашканы ла сойондорло (туваларла) угы-төзи жуук болгоны керегинде кожондо айдылган. Је Кочкорбайдын колын сый аткан эмес, онон кезем эдип, кожондо айдылганын эмеш јымжадып койгонын албаты бойы билер. Азыйда алтайлар кемзинчен болгон ине.

Алтайлардын сөөктөри бу өрө айдылган беш сөөкти күреелей карындашсып калган. Ас улусту сөөктөр ончозы бу беш сөөктөн айрылганы јарт билдирет. Ол беш сөөк бойлоры дезе, этносыла — улустын угы-төзи аайынча — бөлүнген эмес. Историяда бир ағылу өйдө шинжүчилер ле бийлечилер онойдо бөлүп адаганы бистинг шиндеп көргөнистен јартала бергедий.

* * *

Кажы ла сөөк керегинде кеп сөстөрдү албаты јүс јылдыктар туркунына чүмдеген, јүрүмиле колбулу болуп, сүрекей чын ла чокым айдылган. Олордын түүкисинде болгон учуралдарды, олар канайда бөлүнгенин ле адалганын, бойлоры ортодо колбуларын кеп сөстөр лө кожондор көргүзет.

Сөөктөр керегинде албатынын озогы кожондоры бу өрө айдылган беш сөөктөр керегинде болгон. Өскө сөөктөр керегинде ас. Је олар јүк ле жуукта өткөн өйлөр керегинде айдылат. Мынанг көрзө, бу беш сөөк алтайларда озогыда, удап калган өйлөрдөнг бери бар болгон деп билдирет.

Алтайлардын өрө айдылган беш сөөктөри—төлөс, майман, тодош, кыпчак ла ирkit — алдынанг башка сөөктөр деп көрүнөт. Өскө сөөктөр бу беш јаан деген биригүненг айрылганы јарт билдирет. Ол керегинде кажы ла сөөктинг озогы каргандары да айдыжатан, шинжүчилер де бичиген. Бойлоры ортодо карындашсып туратаны ла байланатаны оны сүреен чындаалтып јат.

Алтайлардын историязын үренерине олардын сөөктөрүн шиндегени керектү деп бодойдыс. Шак ол амадуга болуп, бир кезик шүүлтелер айдып ийдибис. Албатынын өткөн өйдөгизин шиндегени эмдигизин жарандыраарына ла келер өйдөгизине кереестү амадуларын бүдүрерине керектү.

Эмдиги ле келер өйдөги шинжүчилер бистинг жүк ле баштапкы шүүлтебисти тuzаланса кайдат деп сананадыс.

Карындашсак ла төрөөнсөк болгоны кажы ла кижини јонго молјулу эдерин баштаган, најылыктын законы болуп, киленкейди ле күүнзекти төзөп, улустын улу најылыгы бүдерининг теориязына башталган болгон. Сөөктөр аайынча төрөөнсиш ле байланыш философия аайынча шүүлтелү болгон.

Эмди бу сурак аайынча бир кезек улус калай бодоп куучындаганын угарга күч боло берет ине. Карындашты ла төрөөнди билбей, кайын-келинди, бөлө-шаныны ондобой, агам ла иним деп айдып болбой, тумчугын тырыйтып ийеле, тынзынып отурган көөркүйлерди көрөргө карамду. Јаандары айдып бербегенде, ол көөркийлер кайданг билзин, канайып ондозын! Оларды бурулабай јадыс.

Бу кеп сөстөр, оос үлгерлер ле кожондор азыйда бичиги јок болгон албатынын түүкесин үренерине јаан туза јетирет. Шак онынг учун сөөктөр керегинде шүүлтени айдып ийеле, ол сөөктөргө келиштире оос үлгерлер керегинде база айттыбыс.

Алтайдын түндүк јанындагы алтайлар сөөктөргө бөлүнбеген бе, кандый — көбиси волосттордын адалган аттары аайынча адалган. Ол волосттор дезе турган јерлеринин адыла адалып калган. Кезик шинжүчилер ле историктер оны угы-төзиле бөлүнгени деп бодоштырып, волосттордын адын этнонимдер деп бичип, јаан јастыра керек эдип койгондор.

Јаңыс сөөктү уул ла кыс бирикпес эдип байлаганы улусты сөөги аайынча јуукташтырып, карындашсыыр эдип, јуукташтырар, најылыкты тыңыдар деп амадаган. Мындый кеп сөстөрдү чындалткан: «кыска эр табылар, карындаш табылбас» деп, «уулга кадыт табылар, эје ле сыйын табылбас» деп.

АДАЛГАН АТТАР

Алтайлар баланы учураган ла сөслө адабай, јаан учурлу керектерге, амадузына ла ижемјизине учурлап адайтан. Шыралу өйдө кудайга иженип, алкыш та сөстөрлө, көр-мөсти јууктатпай, јаман да сөстөрлө адаган. Ол аттар јүрүм-нинг тагмазы болуп калган.

Бийик амадулу шүүлте, ойгор санаа ла озочыл арга өскөн өйдө, агару керек ле ак-чек јүрүм макталган өйдө бийик учурлу сөстөрлө адалган. Јуулаткан өйдө албатыны корыган баатырлардын адыла, амыр-энчү өйдө ого келиштире адалган. Нөкөрлик јүрүмге ле өмөлик ишке келиштире адалары башталган. Албатынын најылыгына амадап, өскө албатылардын адыла да балдарын адаган.

Алтай аттардын бүткен сөстөри ле ол сөстөрдиг учуры бастыразына јуук јарт. Јеткил јарталбаган бир кезек аттар керегинде кыскарта айдалы.

Аба дегени бир ујада эмезе јуртта јаан јашту кижини байлаганы. Бу сөстөнг **Абай, Абак, Абакай, Абан, Абанка, Абап, Абас** ла **Абаш** деп аттар адалган. **Аба-уул** ла **абабыс** деп сөстөрдөнг **Абул** ла **Абыс** деп аттар адалган.

Агыртар деп сөстөнг **Агыјы, Агырту, Агыртыш** деп аттар болгон.

Адар деп сөстөнг **Адару, Адарыш, Аднай, Аднаш, Аду, Адун, Адучы, Адыш** деп аттар бүткен. **Атпай** ла **Атпас** деп аттар озогыда база болгон.

Ай деп сөстөнг **Аяна, Айдын, Айдынай, Айлан** деп аттар болгон.

Аяа деп сөстөнг **Аяабай, Аяабас, Аяаш Аяачы** деп аттар адалган.

Айыл деп сөстөнг **Айылдаш, Айылдап, Айылчы, Айылчыбай, Айылыш** деп аттар адалган.

Айдар деп атла коштой **Айдаг, Айдыш, Айтпай, Айтпас** деп аттар адалган.

Ак деп сөстөнг **Ак-бала, Ак-баш, Ак-билек, Ак-серке, Ак-тай, Ак-јала, Ак-јыман** деп аттар адалган.

Ака дегениненг **Акай, Акалай, Акый, Акыш** деп аттар болгон.

Акча деп сөстөнг **Акчабай, Акчай, Акчан, Акчаш** деп аттар адалган.

Ат деп сөстөнг **Атан, Атбу, Атбулаш, Атку** деп аттар адалган.

Ајаай деп байлаганынанг улам **Ајаай, Ајак, Ајан, Ајат** деп аттар болгон.

Ан деп сөс ажыра **Анчы, Анчыбай, Анчыш** деп аттар адалган.

Баба деп сөстин бүткен төзөгөзи алтай тилде јеткил јарталбаган. Бу сөстөң көп алтай аттар адалган. Ол тоодо байлаганга келишпес мындай аттар бар: **Бабандый, Бабачак, Бапа ла Бапай.**

Баба деп байлаганынан улам **Бабай, Бабайак, Бабак, Бабан, Бабын, Бабатай** ла **Бабаш** деп аттар адалган.

Бараан деп сөстөң **Барамай, Барантай, Бататай, Барынтак** деп ат.

Батпайган дегенинен **Батпак, Баты, Батпанак, Батпаш** деп аттар адалган.

Байрам ла **Байры** деп сөстөрдөң **Байрамай, Байраш, Байрым, Байрымай, Байрыш, Байрычы** деп аттар адалган.

Башпак деп сөстөң **Башпакай, Башпар, Башпай, Башпак** деп аттар адалган.

Боро деп сөстөң **Боробаш, Боронды, Борон, Боронон, Боронош, Борос, Борош, Борыш** деп аттар болгон.

Болчок деп сөстөң **Болчодой, Болчон, Болчокмон, Болчош** деп аттар бүткен.

Иш деп сөстөң **Иштенер, Иштей, Иштең** деп аттар адалган.

Калан деп сөс төлөйтөн төлү дегени. Бу сөстөң **Калан, Каланак, Каланчы** деп аттар.

Күн дегенинен **Күнде, Күндеш, Күндий, Күнет** деп аттар адалган.

Күндү деп сөстөң **Күндүбей, Күндүлей, Күндүлеш, Күндүчи** деп аттар адалган.

Кармаар деп сөстөң **Кармак, Карман, Кармыш, Кармышак** деп аттар бүткен.

Кара деп сөстөң **Каракула, Карамай, Карас, Карастан, Каракай, Каран, Карандуш** деп аттар табылган.

Мааны деп сөстөң **Маанылай, Маанычы, Маный, Маныш** деп аттар.

Маска деп сөстөң **Маскан, Маскай, Маскачак** деп аттар адалган.

Меке деп сөстөң **Мекелей, Мекен, Мекечи** ле **Мекеш** деп аттар.

Наана деп байлаганынан улам **Нанай, Нанан, Нанаш** деп аттар бар болгон.

Ойын деп сөстөң **Ойноткы, Ойынчы, Ойнош** деп аттар болгон.

Озо деп сөстөң **Озолон, Озочы, Озой, Озош** деп аттар табылган.

Саду деп сөстөнг **Саднай, Саднаш, Садынчык, Садучы.**

Санаа деп сөстөнг **Санабай, Санабас, Санай, Санакуш, Санасай, Санаш** деп аттар адалган.

Сары деп сөстөнг **Сарыбаш, Сарымай Сарыш, Сарышман, Сарыуул, Сарык** деп аттар таркаган.

Той деп сөстөнг **Тойлонг, Тойлош, Тойуш, Тойчы** деп аттар адалган.

Торко деп сөстөнг **Торколой, Торконг, Торкочы, Торкош** деп аттар адалган.

Тут деген сөстөнг **Тудар, Тудунар, Туткуш, Туткушак, Тутмаш, Тутай** деп аттар бүткөн.

Уткуул деп сөстөнг **Уткуй (Утуй деп бичилген).**

Учур деп сөстөнг **Учурай.**

Улаа деп сөстөнг **Улаачы** деп ат адалган.

Чага (ак) деп сөстөнг **Чагандай, Чагааш, Чагабай** деп аттар адалган.

Чолтук деп сөстөнг **Чолтуй, Чолтугаш, Чолтуш, Чолтумай** деп аттар.

Чечек деп сөстөнг **Чечекей, Чечеш, Чечей** деп аттар.

Чөкөгөн деп сөстөнг улам **Чөкөш, Чөкүш** деп аттар азыйда база болгон.

Эмил деп сөстөнг **Эмил, Эмила, Эмилдей, Эмилчи** деп аттар адалган.

Эрке дегениненг **Эркедей, Эркей, Эркелей, Эркемей, Эркемеш** деп аттар.

Эш деп сөстөнг **Эжеш, Эштег, Эштеш, Эштибей, Эштү** деп аттар адалган.

Яш деп сөстөнг **Яжанка, Яжнай, Яжу, Яжый, Яшканак, Яшканчы, Яшпай** деп аттар адалган.

Жака деп сөстөнг **Жакай, Жакалай, Жакамай, Жакаш** деп аттар адалган.

Бүткөн сөстөри ле ол сөстөрининг учуры јарт аттарды тоолобойлы. Јеткил јарталбаган аттарды талдап алала, озор керегинде кыскарта айдалы.

Чөрчөктөги баатырлардын ла јарлу улустынг аттарыла адалган алтайлар көп. Ол Маадай-Каранын адыла Куйуста Меткечеков **Мадай** адалган. Епишкин **Алып-Манаш** — Ондойдо үредүчи. Малчы-Мергеннинг адыла адалган Теркин **Мерген** Јолодо, Алтай-Буучайдын адыла Көш-Агашта Очурдяпов **Буучай** адалган.

Сынару ла **Алтынай** деп атту кыстар көп.

Моңол чөрчөктөги **Бука-баатырдын** адыла **Букабай, Букачак, Букаш** деп адалган улус көп.

Јебе-Нойсоннын адыла **Јебе, Јебечек, Јебечи** деп, **Ной-**

он-Кутуктын адыла Кутукпай, Кутукчы, Кутугаш деп адалган улус ас эмес.

Амыр-Санаанын адыла сагал сөөктү Козлов адалган. Кара-Куланын адыла кыпчак сөөктү Хабаров адалган.

Кыргыз эпосто Манас баатырдын адыла адалган Кыныров Манасты актар өлтүргөн, Орто Азияны бийлеген Текештин адыла Шкоров Текеш Ада-Төрөл учун улу жууда тынын беринген.

Бабырган-туунан түштүк Алтайга көчкөн Мөнгү-Темирдин адынан улам Мөнгүш, Мөнгүбей, Мөнгүлей, Мөнгү деп аттар адалган. Мөнгү-Темир бир өйдө албатынын тартыжаачызы болгон. Обкомнын качызы болгон Менкушевтин өбөкөзи Мөнгү-Темирдин адынан улам адалган деп, Менкушевтер айдатан.

Кааннын да адыла адалган улус болгон. Баштапкы Николайды алтайлар Муклай-каан дежетен. Онын адыла адалган Муклай Кенгиде жайсаң болгон. Ара сөөктү Муклай Чараста журтаган. Бештеги Муклайдын балдары эмди де Мукулаевтер.

Чөрчөктөрдө Кан-Таагы, Алтын-Таагы, Мөнгүн-Таагы деп аттардан улам Таагы, Таагыбай деп, Алтынай, Алтынчы, Мөнгүндөй ле Мөнгүнчи деп аттар көптөгөн.

Бийик учурлу сөстөрдөн улам адалган аттар көп. «Быйан» деп сөстөн Быйанты, Быйанка, Быйаш деп аттар, «Жыргал» деп сөстөн Жаргалчы, Жыргабай, Жыргаш ла Жыргал деп аттар адалган. «Жакшы» деп сөстөн Жакшыбай, Жакшылай деп, «Судур» деп сөстөн Судурчы, Судурай деп аттар адалган.

«Мендилежер» дегенинен Менди, Мендибей, Мендилай, Мендиш деп, «эзендежер» дегенинен Эзен, Эзендей, Эзендеш, Эзеней деп аттар адалган. «Ырыс» деп сөстөн Ырыспай, Ырысту деп аттар адалган.

Байзын ла Бежин деп аттар база ондый сөстөрдөн улам адалган.

Нөкөрлик ле өмөлик, киленкей ле күүнзек болорына учурлаган Нөкөр, Өмөчи, Жалакай, Килеш деп аттар болгон. Баркы, Белек, Кару, Чүмдеш, Акалай, Жергелей, Эркелей, Тузачы, Тузаш, Жөптү, Жайым, Жайымай, Токна, Жакарай, Жакарчы, Арчын, Арчындай, Жага, Жагылай деп аттар ол он амадула адалган ине.

Жакшынак кылык-жанга учурлаган жараш аттар көптөгөн. Ол тоодо кызычактарга Чечек, Чечеш, Жинжи, Жинжиш. Жылым, Жылымчы, Жилек, Шуру, Шурулай, Шурнай ла Шуралай, уулчактарга Чечен, Нарын, Наранжы, Бүлүш, Солумай, Солум.

Амыр-энчүге учурлап адалган аттар — **Амыр, Амыран, Энчи, Энчибей, Энчилей, Энке.** **Жарлу** бичиичилердин јакшынак бичиктеринен ле јарадып көргөн фильмдерден алган аттарла балдарды адайтаны јанжыгып калган. Ол аттар **Арина, Алтынай, Оксана, Расул, Алан.**

Азыйда кызычактарга јараш аттар адалатан болгон: **Јалтырай** ла **Суркура, Јагай** ла **Јагылай, Јала** ла **Јалачы** деп атту эмегендер алтай јурттарда ас эмес учурайт.

Је озогы алтай аттардын кезиги табынча кубулып, танылбас болуп калган. Темдектезе, **Јонойок** деп ат Енуяк болуп калган. **Чачайак** деп ат Чачияк; **Чөөчөйөк** деп ат Чечиек болуп калгандар.

Онон сан башка болуп кубулган аттар бар. **Чынык** деп ат Ченок деп, **Јудурук** деп ат Едурук болуп калганы учураган.

Орустарла коштой јуртаган, најылашкан ла төрөөншишкен өйдөң ала орус атту алтайлар көптөй берген. Оны бис најылыктын темдеги деп көрөдис. Өскө ороондордо ло ыраактагы талаларда јуртаган эл-калыктардын аттарыла балдарды адайтаны башталган. Је јараш атты кандый да албатынын аттарынан алганы јараар, јангы өйдин некелтезине, јангы шүүлтеге келижер деп бодойдыс.

ӨБӨКӨЛӨР

Алтайлардын өбөкөлөри адалган аттарынан бүткен. Ол аттар керегинде «Адалган аттар» деп бажалыкту бөлүкте айдылган. Аттар кандый сөстөрдөң бүткени, ол сөстөрдин учуры бастыразына јуук јарт. Бис јүк ле темдек эдип, бир кезик өбөкөлөр кандый аттардан бүткенин көрөли.

Аба деп сөстөң улам адалган аттардан **Абаев, Абаков, Абакаев, Абанов, Абасов, Абашов, Абышев** ле **Абышкин** деп өбөкөлөр бүткен.

Аба-уул ла **Абабыс** деп байлаган аттардан **Абулов** ло **Абысов** деп өбөкөлөр бүткен.

Адар деп сөс ажыра адалган аттардан **Адаров, Адарин, Адарунов, Адарышев, Аднаев, Адунов, Адучин, Адучинов, Адышев** деп өбөкөлөр бүткен.

Ай ла **айыл** деп сөстөрдөң улам адалган аттардан **Айдинов, Айылдашев, Айылчыбаев, Альчин** ле **Алчинов** деп өбөкөлөр бүткен.

Ак деп сөс ажыра адалган аттардан **Акбалин, Акбашев, Акбилеков, Акулов** деп өбөкөлөр.

Арбын ла монголдоп **арбан** (он) деп сөстөрдөң **Арбынов** ло **Арбанак**ов деп өбөкөлөр, «арык» деп сөс ажыра адалган аттардан **Арыков** ло **Арыкбаев** деп өбөкөлөр табылган.

Баба деп сөстөң улам адалган аттардан **Бабаев**, **Бабаков**, **Бабаяков**, **Бабанов**, **Бабашев** деп өбөкөлөр бүткен.

Байрам, **Байраш**, **Байрым**, **Байрыш** деп аттардан **Байрамов**, **Байрышев**, **Байрымов**, **Байрашев** деп өбөкөлөр бүткен.

Калан деп сөс ажыра адалган аттардан **Каланов**, **Каланак**ов, **Каланчин**, **Каланчинов** деп өбөкөлөр бүткен.

Кара деп сөстөң адалган аттардан **Каралдаев**, **Карамаев**, **Карастанов**, **Каратаев** деп өбөкөлөр бүткен.

Кин дегениненг улам — **Кинов**, **Киндин**, **Киндинов**.

Күн дегениненг улам адалган аттардан — **Күндешев**, **Күндиев**.

Мадай, **Манта**, **Мата** деп аттардан **Мадаев**, **Мантин**, **Матин** деп өбөкөлөр бүткен.

Маска деп сөс ажыра адалган аттардан **Маскин**, **Маскачаков** деп өбөкөлөр.

Намка ла **Намкаш** деп аттардан **Нанкин**, **Нанкашев** деп өбөкөлөр.

Ойын деп сөстөң улам бүткен аттардан **Ойношев**, **Ойноткинов**, **Ойынчинов** деп өбөкөлөр таркаган.

Санаа деп сөстөң улам адалган аттар ажыра **Санабаев**, **Санабасов**, **Санаев**, **Санакушев**, **Санашкин**, **Санашев** деп өбөкөлөр көптөгөн.

Саду деп сөс ажыра адалган аттардан **Садунов**, **Саднашев**, **Садучин**, **Садынчиков** деп өбөкөлөр табылган.

Сары деп сөстөң улам адалган аттардан **Сарыбашев**, **Сарин**, **Саруев**, **Сарыков**, **Сарышев** деп өбөкөлөр.

Согоно ло **содон** деп сөстөр ажыра адалган аттардан **Согоноков**, **Согоношев**, **Содонов**, **Содоев** деп өбөкөлөр.

Сүүнер дегениненг улам адалган аттардан **Сүнеров**, **Сүнүшев**, **Сүгүнишев** деп өбөкөлөр бүткен.

Табак (тепши) ла **Табыш** деп сөс ажыра адалган аттардан **Табак**ов, **Табакаев**, **Табышев**, **Табышканов**, **Табышкин**.

Той деп сөстөң **Тойлонов**, **Тойлонкин**, **Тойлошев**, **Тойушев**, **Тойчинов** деп өбөкөлөр бүткен.

Тут дегениненг улам адалган аттардан **Тударов**, **Тудунаров**, **Туткушев**, **Тудуев**, **Туткушаков** деп өбөкөлөр таркаган.

Улак деп сөс ажыра **Улаков**, **Улагашев**, **Улагачев** деп өбөкөлөр таркаган.

Убайчы, **Укачы** ла **уначы** деп сөстөрдөң улам **Убайчин**, **Укачин**, **Уначин** деп өбөкөлөр бүткен.

Чамаар (болужар) деп сөстөнг **Чамаев, Чамаков, Чамашев** деп өбөкөлөр.

Чолтук деп сөстөнг **Чолтуков, Чолтугашев, Чолтуев, Чолтумаев** деп өбөкөлөр болгон.

Эдек деп сөс ажыра **Эдоков, Эдеков, Эдикеев.**

Шүтир дегениненг **Шүтүров** ло **Шүтиреков.**

Јурун дегениненг **Јурунов, Јурункин** деп өбөкөлөр.

Шаты деп аттанг **Шатин** ле **Шатинов** деп өбөкөлөр ар-кан.

Јаш деп сөстөнг **Јажнаев, Јажытов, Јажанкин** деп өбөкөлөр.

Јайым дегениненг **Јайымов, Јайымаев.** «Я» буква ажыра **Јажнаев, Јаймов** деп бичилет, **Јашов** деп өбөкө **Јшов** деп бичилет.

Је кандый аттардан бүткени ле ол аттар кандый сөстөрдөнг бүткени јарт өбөкөлөрдү тоолобой, артырып койолы. Учурү јеткил јарталбаган сөстөр ажыра бүткен өбөкөлөрдү табала, оморды шиндеп, кыскарта јартаарына ченемел эде-ли. Темдектезе, бир кезик мындый өбөкөлөр: элбеде тар-каган **Суртаев, Каратаев, Тайборин** деп өбөкөлөр **сур тай, кара тай, боро тай** деп сөстөрдөнг улам адалган **Суртай, Каратай, Тайборо** деп аттардан бүткен.

Наурчаков деп өбөкө **ыгырчак** деп сөстөнг улам адалган.

Озодон бери элбеде таркап калган **Тозыяков, Чачияков** ло **Чечиеков** деп өбөкөлөр **тос аяк, чач аяк, чөөчөйөк** (кичинек аяк) деп сөстөрдөнг улам **Тосайак, Чачаяк, Чөөчөй-өк** деп аттардан бүткен.

Эмдиги **Арбанаков** деп өбөкө моғолдоп «арван» деген сөстөнг улам адалган аттанг бүткен. Он өрөкөни башкара-тан јамылуны азыйда **арбанак** деп адайтан. Эмдиги **Еришев** деп өбөкө азыйгы **Эреш** деп адалган аттанг бүткен.

Сельбиков ло **Чамаев** деп өбөкөлөр јангыс учурлу **сел-биир** ле **чамаар** деп сөстөнг улам адалган **Селбик** ле **Чамай** деп аттардан бүткен. Көп улус јангыс кижиге болужып, оны јеткилдезе, оны **селбиген** ол эмезе **чамаган** деп айдатан. **Чамаков** деп өбөкө база ол **чамаар** деп сөстөнг улам адал-ган аттанг бүткен.

Чулунов ло **Чулчушев** деп өбөкөлөр **чулу** (моғолдоп таш) ла **Чулча** (суунын ады) деген сөстөрдөнг адалган ат-тардан бүткен.

Чербаков ло **Чараганов** деп өбөкөлөр сүрекей кубулба-ган **Чарбак** ла **Чараган** деп аттардан бүткенин темдектейли.

Алтай аттардан бүделе, орус өбөкөлөргө түңгей болуп бичилген алтай өбөкөлөрдү темдек эдип көрөли.

Булгаков деп **өбөкө** **былгак** деп сөстөң, **Епишев** ле **Епишкин**, **Јепши** ле **Јепишке** деп аттардан, **Махин** ле **Меров** деп **өбөкөлөр** **Маакы** ла **Мөр** деп аттардан бүткени јарталган. Онойдо ок **ак уул** деп сөстөң лө **карчага** деп куштын адынан улам **Акуул** ла **Карчага** деп аттардан бүткен **өбөкөлөр** **Акулов** ло **Корчагин** деп бичилет.

Нојо деп сөстөң улам адалган аттан бүткен **Нојонов** деп **өбөкө** **Найденов** деп бичилип калган.

Бир кезек албатылардын текши аттарынан улам **Казакбаев**, **Казакулов**, **Калкин** ле **Кошут**ов (моңолдоп **калка** ла **кошот**), **Монголов**, **Орусскоев**, **Орусолов**, **Тербетов** (дөрвөт дегени) деп аттардан бүткен **өбөкөлү** алтайлар бар.

Мында **Казакбай** ла **Казакул** деп аттар удап калган озогы **өйлөрдөң** ала адалган. Ол **өйлөрдө** орус солдатты алтайлар **казак** дежетен. Онон улам **орустарды казактар** деп айдатан. **Казакбай** ла **Казакул** деп аттар **Орусбай** ла **Орусул** дегенине келижет. **Төрбөт** деп бир кезик моңолдорды адайтан болгон.

АЛТАЙ ТӨСТҮ ОРУС ӨБӨКӨЛӨР

Азыйда Ойрот облисполкомнын председатели болгон **И. С. Алагызов** 1928 јылда биске мынайда јартап айткан: «Менин **өбөкөм** **Алакыс** деп аттан бүткен. Бу ок Ала деп сөстөң **Алачев**, **Алачаков** ло **өскө** дө ого түңгей орус **өбөкөлөр** бүткен».

Онон улам шиндеп көрөр болзо, **Алачтын уулы Ичегей** 1594 јылда креске түшкен болтыр. Онын уулдары **Петр**, **Михаил**, **Иван** ла **Григорий** **Алачевтер** серкпе туткан. Олордын уулдары **Алачевтер** бай орустар болуп калгандар.

Бистинг госбанкта ла облонодо иштеген **Акулиннин** ле **Акулованын** **өбөкөлөри** **Ак-уул** деп чоло аттан бүткенин база билип алганыс. Онон ары алфавит аайынча шиндееристе, **Аксаков** ло **Алчаков** деп орус **өбөкөлөр** **аксак** ла **алчак** деп түрк сөстөрдөң бүткен эмтир. «**А**» букванан башталган түрк сөстөрдөң бүткен аттар ла орус **өбөкөлөр** көп.

Партиянын горкомынын баштапкы качызы **Бирюков** бойынын **өбөкөзин** **Бөөрү** деп чоло аттан бүткен деген. Ономастика аайынча бичикте мынайда айдылган:

«**Бөөрү**» деп түрк сөстөң бүткен чоло атты орустап **Бюрю** эмезе **Бирюк** деп айдатан болгон. Онон ары **Бирю**

деп бичийтен боло берген. Онон улам **Бирюков** деп орус өбөкө бүткен.

Горисполкомнын председатели, облисполкомнын юрист-консультанты ла өскө ишчилер **Барановтор** болгон. Олордын өбөкөзин **баран** деп орус сөстөн бүтткен деп бодойдыс. Ономастика аайынча бичикте ондый эмес.

Озогы түрк тилде **баран** дегени **кара өңдү мал**, анчадала **кара кой** дегени. Оныла коштой **Кашкаров** деп өбөкө **кашкар — кошкор**, ак кой деп, түрк сөслө адаган чоло аттан улам бүткени керегинде ол бичикте айдылган.

Облисполкомнын председателинин заместители **И. М. Сарычев** бойынын өбөкөзин **Сары** деп сөстөн бүткени керегинде кандый да бичиктен кычырганын куучындаган.

«Сибирдин историязынын» II-чи томынын 165-чи кыбында мынайда айдылган: «**Сарыч** деп ат **Сары** деп сөстөн бүткен. Сарычтын уулы **Ишмамет Сарычев** Сибирдин Кучумкаанынын билезинде тилмеш болгон».

Күнбадыш Сибирдин Алтайга жуук, онын тууларына тапашкан жерлеринде журтаган улустын өбөкөлөри түрк тилде тындулардын аттарыла адалганы көп учурайт. Ол керегинде профессор Л. П. Потапов база бичиген.

Оны керелеп турган мындый темдектерди көрөли: **Суртаев, Актаев, Каратаев** деп орус өбөкөлөр эмдиги алтай тилде сур тай, кара тай ак тай, деп сөстөрдөн бүткени јарт көрүнөт. Озогыда **Тай-бөкө** ло **Тай-боро** деп атту улус Сибирдин көчкүндеринде база болгондор.

Новосибирский областтын городторында ла журттарында **Чаров, Акчаров** ло **Карачаров** деп өбөкөлү орустар бар. Је **чар** деп сөс түрк тилдерде јангыс алтай тилде бичилет. Бу өбөкөлөр алтайлап адалган аттардан ла чололордон бүткен болгодый.

Күнбадыш Сибирдин тууларынын, сууларынын, көлдөринин, јаландарынын ла журттарынын аттары база алтай тилдин сөстөрилө көндүрө ле чокум адалганын ајаруга албас арга јок.

Алтай крайдын чөлдөринде ле Новосибир областьтын жерлеринде азыйда алтайлар журтаганын керелеп турган көп темдектерди канайып јажыратан, онон канайып мойножор?

Темдектезе, кыпчак деп волосттор 1500-чи јылдарда Башкириянын күнчыгыжына жуук, Түмендеги каандыктын ла Тоболдогы администрациянын тергеезинде болгондор. Ондо журтаган јери Чегет-Тура деп, онон ары күнчыгыш јаар

Кыс-Тура, Сузун-Тура, Аба-Тура, Јаш-Тура, Турачак деп адагандар.

1600-чы жылдарда кыпчак волосттор јоголып, Күмүш, Куманды, Мундус ла Кергил волосттор тӱзӱлди. Чегет-Тура деп городту кумандылар (кыпчактар) Кумандинский волостторлу болуп калганы билдирет.

Алтайлардын ӱбӱкӱлӱри адалган аттарынан бӱткен. Алтай тӱрктерде јебрен ӱйдӱ **Кӱл-Тегин**, орто чакта **Арслан-Тегин**, узбектерде **Кумар-Тегин** деп аттар болгон.

Ол ок **Тегин** деп ат алтайларда озодонг бери бар, бистинг де ӱйдӱ болгон. Темдектезе, Шатин **Тегин**, Кыпчаков **Тегиндей**.

Монгол аттар бисте тоозы јок, эмди де бар. Монгол аттардан бӱткен ӱбӱкӱлӱр сӱреен кӱп.

Алтайда орустар јок то тушта, абыстар келгелекте, Тӱштӱк Алтайда орус атту алтайлар бар болгон. **Тӱӱлӱс Яков** 1810-чы жылдарда чыккан. **Ирkit** ле **кыпчак Яковтор** база ол ӱйдинг улусы.

В. В. Радлов Алтайга баштап ла келген јыл Кенгиде Николай-јайзангнын айлына кондым деп бичиген. Онон озо Можой-јайзангнын адазы **Казак-јайзанг** болгон. Ол ӱйдӱ **казак дегени орус деп айтканы болор**, оларды чын казахтарла — кара-кассактарла булгабас керек.

Павел ле **Самойл** деп атту алтайлар Абайда база 1800-чи жылдарда чыккан улус. Бу орус аттардан бӱткен ӱбӱкӱлӱ алтайлар ол да ӱйдӱ болгондор. Темдектезе, **Яковлев Белек** ӱткӱн јӱс жылдыкта болгон. **Самойлин Азыранты** база ол ӱйдинг кижизи. **Јабаганда, Маркитановтор, Оймондо Тырышкиндер** ле **Матвеевтер** каан јангы тужында иштенгилеп јӱретен.

Мыны ончозын шиндеп кӱрсӱ, алтайлардын аттарынан чололоп адалган орус ӱбӱкӱлӱр лӱ орус аттардан алтайлардын ӱбӱкӱлӱри бӱткени узак ӱйдӱн бери олардын најылыгын кӱргӱзет.

Кара-кӱс ло **Кара-уул** деп алтай сӱстӱрдӱн бӱткен **Каракозов** ло **Караулов** деп орус ӱбӱкӱлӱрди орустар бойынын ла сӱстӱринен бӱткен деп бодойдылар. **Черный** деп орус сӱстӱн бӱткен **Черной Чылбаковтын** адын ла **Черноевтердин** ӱбӱкӱзин бис бойыстынг ла сӱзистенг бӱткен деп бодойдыс.

КӨК АЙАСТА КӨРҮНИП ТУРГАНДАР

Көк айаста көрүнип тургандар озодон бери алтай сөстөрлө адалып калган. Темдектезе, олардын кезиги алтайлап мынайда адалган:

ТЕНЕРИ деп сөс чактар мынанг озо чөрчөктө «Тенерининг теејизи» деп, табышкакта «тенериненг тебене түшкен» деп, кожондо «тенериде Теле баатыр» деп сөстөрлө айдылган. Алтайларга бу сөс эленчик өбөкөлөри — јебрен алтай түрктөрдөнг төгүлбей-чачылбай јеткен.

КҮН деп сөс јебрен түрктөрдөнг кереестеринде ле эмдиги алтайлардын энг баштапкы бичиктеринде бичилген. Бүгүн де онойдо айдадыс ла бичийдис.

АЙДЫ озодонг бери онойдо адаган, Нараан деп монгол сөс ажыра байлаган. Је озогыда монголдор күнди онойдо байлаган деп, көп тоолу шинжүлөр көргүскен.

ЈАНҒЫРГАН АЙ дегени чичке, тыйрык ай јаанап, түзелип баратканы. Түзеле берсе, «сегис јангызы» деп айдар. Тогус јангыданг ала там јооноп, тегерийип јат.

ТОЛУН АЙ дегени тыйрык ай түзелип, толуп, тегерик боло бергени. Оны айдынг он беш јангызы эмезе толуну деп айдар. Онон ары ай чичкерип јат.

ЭСКИРГЕН АЙ дегени тегерик ай ойто чичкергени. Учына јетире чичкереле, көрүнбей калса, айдынг аразы деп айдар. Онон ары ай ойто јангырып јат.

ЈЕЛБЕГЕН дегени толун айда кандый да амыйтан-тындунынг сүрине түнгей неме көрүнөт деп айтканы. **Јелбеген** улусты јип турарда, ай оны тудала, бойына јаба тонгурып койгон деп, «Јангаты ла Јангарай» деп чөрчөктө айдылган.

ЈЕТИ КААН — јети чолмон. Төртүси төрт толуктай турат. Үчүси бир толуктанг баштап, јергелей турат. Улус сагат көргөн чилеп, оларды көрүп, өйди билип алатан. Кажы өйдө. Јети-каан канайда турганын ол үчү көргүзер.

ҮЧ-МЫЙГАК чубажа турган үч чолмон. Олардын јанында бир чолмон **Көгүтей-баатыр**. Онынг јанында бир чолмон онынг ады. Одожында (мыйгактар ажыра) турган **кыскып-тым чолмон** — **Көгүтейдинг канду огы**. Мыйгакты шыркалаган ок.

ТАН ЧОЛМОН тангары јуукта күнчыгыштаң чыгатан. Улус база ла сагат көргөн чилеп, танг чолмонды көрүп, тангары јуук болгонын билип алтан.

ЭГИР ЧОЛМОН ингирде күнбадышта көрүнөтөн. Ол ажа берсе, түннинг база бир өйи. Ингир-түн өткөнүн улус оноң билетен. Өйди улус онойдо билген.

МЕЧИН — огош жылдыстардын жуунтысы деп көрүнөт. Же чолмон деп адалган. Озогыда оны жаан учурлу чолмон деп, бир жылды Мечин деп адаган.

АЛТЫН КАЗЫК — чокту жаан чолмон. «Ол сүреен ыраак, кайда ла жүрзеер, ол үстеерде көрүнер» деп, азыйда каргандар билечиркеп отуратандар.

ЖЫЛДЫС (азыйда жылтыс) аңылу аттар адалбаган, огош чолмондордунг текши ады. 1940 жылда терминком жылдыс деп бичибес, «**жылтыраган**» деп сөстөң улам адалган адыла «**жылтыс**» деп бичиирин жарадып жөптөгөн эди. Же оноң терминком, издательство ло редакция жоголып каларда, ол жөп бүтпей калган, табынча ла ойто жастыра бичигилеп баштаган.

СОЛОНҒЫ жайгыда, жаңмыр айаза ла берсе, күннинг одо-жында көрүнер. Тенгерининг бир кырынаң база бир кырына жетире бүге тартып, кырларын көп жүзүнле чийе тартып, журап койгондой, жараш көрүнөт. Сүреен жараш!

БУЛУТТАР мынайда адалат: Күнди ле айды бөктөп турганы — **калын булут**, бөктөбөй турганы — **жука булут**, тенгерини туй бөктөгөнү — **чел булут**.

ЖАЛКЫН деп сөс жалт этти деп сөстөң бүткен. Тенгериде жалт этти дегени.

КҮКҮРТ дегени жалкын жалт эделе, оноң ары тенери күркүрей бергени. Кезик от алышчанг немелер **күкүр** деп адалган: серенкенин күкүри, саңыттын күкүри.

Күкүрт дегени бу күкүр деп сөстөң бүткен бе, айса аңылу ат болуп адалган ба — мыны шингдеп ийсе, билдире берер эди деп бодойдыс.

ТАНДАК таң алдында күнчыгышта ла ингир-түнде күнбадышта тенери жарык болгоны. Оны **күннинг чыгардагы** ла **ажардагы таңдагы** деп айдыжатан.

ЖАРКЫН дегени булут жок өйдө эртендире күнчыгышта, Ингирде күнбадышта тенерининг жакасы ла туунунг кыры жарык болуп турганы. Аяс күнде жарык болуп турганын күннинг жаркыны деп база айдадыс.

Озогы алтайлар учына јетире көрүнбес, көс јетпес ыраакты байлаган, чүмдеген аайлу эдип, үч башка бөлүп, мынайда көдүрүнгилү адаган;

КӨК-АЙАС дегени көс јетпес көгөрп турганы. Оны тенери дегенине келиштире адаганы: «**Көс јетпес көк айас, көрүнп турган көк-чагкыр**».

АК-АЙАС дегени көк аястан төмөн, булуттар көрүнп турган ыраактар. «**Ак-айастың үстиле айланып учкан алтын күүк**» деп албатының кожоңында айдылган.

АК-ЈАРЫК деп бастыра јердин үстин ак-айаска јетире чүмдеп адаган.

Бу үч бөлүктү мынайда шүүп, келиштире адаганын кайкабас арга јок.

ТӨРӨЛ ЈЕРИНДИ БИЛ!

Улу Төрөлин сүүйтени бойының чыккан, өскөн лө јуртан јерин сүүитенинен башталып јат. Оның учун кажы ла кижн бойының јеринин историзын билерине јилбиркейт. Бойының облазында, аймагында ла јуртында јерлердин (туулардын, јаландардын, өзөктөрдн, кобы-јиктердин ле суулардын) аттарын билери јилбүлү. Олордын кажызында ла бойының ады-чабы болотон јанду.

Лексикологияда јерлердин аттарын шиндеер бөликти **топонимика** деп айдар. Бистин областьтын топонимиказының баштапкы сөзлиги кепке базылып чыкты. Оның авторы О. Т. Молчанова элбек шинжү өткүрген, бу суракты научный јанынан терен шүүлтелү көрүп, биске сүрекей керектү ле тузалу иш бүдүрген.

Кезик јерлердин аттары бу сөзликке кирбеген деп, автор бойының кире сөзинде бичиген. Олордын сөзликке кийдирбеген шылтагы база көргүзилген. Бу јанынан автордын шүүлтезин јарадарга келижет. Је бир кезек јерлердин аттары јеткил јарталбаган эмезе чат јастыра деп билдирет.

Ол сөзликке кирбеген јерлердин аттары керегинде бу статьяда бичилип јат. Оныла коштой јетире јарталбаган ас тоолу јерлердин аттары керегинде база кыскарта бичип ийсе кайдар деп, ченежерге келишти.

Абай деп атту јерлер көп. Ончозы чын бичилген, је **Чой аймакта, Абай** деп јер **Авай** деп азыйдаг бери јастыра бичи-

лип калган. Онон улам сөзликте бойынын јеринде бичилбеген. Ондой аймакта **Абай-Кобы** деп јер бичилбей артып калган эмтир.

Ада деп сөстөнг он кирези јерлер тоозында **Адаган** деп туу Ада-Каан деп бичилген. Бу аттын экинчи бөлүги **каан** деп сөстөнг эмес, јебрен түрк тилде **кан** деп, килемјининг ле байлыктын бүдүп чыгатын јери деген сөстөнг бүткөн ийне. Чындап та, бу туу Эликманар ла Чой деп јерлердинг эн байлык, андап аргаданган улустынг ижемјизи болгон, ологорго ан-куш ла байлык берген туу ийне.

Ай деп сөстөнг бүткөн көп тоолу аттар база чын бичилген. Је **Ай-Кулак** (эмди Айгулак) деп бичилип турган јер чында бичилсе, кичинек кулак дегени деп јарталган. Чынынча бодзо, ол **јаан кулак** дегени болуп јат. Мыны јартаарга, азыйгы кеп сөстөрдө мынайда айдылганын шүүп көрөли: «**Ай кулагы тындабаган, ала көзи (өлө көзи) ајарбаган**». Јаан кулакту кижини шоодып, мынайда айдатан: «Аттын јалмажында **ай тагма** чылап, **јаан кулагы** јаагына јапшынып калган». Чындап та, **ай тагма** кижининг кулагына түнгей көрүнөр. **Ай кулагы тагкар** (түлей) дегени **ай-тагмадый кулак** дегени болгодый. Ай-Кулак деп адалганы ай тагмадый кулак ошкош дегени.

Айалу деп өзөк сөзликте јок. Кан-Оозы аймактагы јер.

Андис деп јердинг чын ады **Анја айазы**. Анја деп атту кижини айа тургузатан болгон, онынг учун ол јер анайда адалган.

Барсугин деп јер озодонг бери јастыра бичилип калган. Онынг чын ады **Борсокон**. Майман сөөктү **Боор** деп кижини корголјынга огош кумак кожуп, көндөй мылтыкка октор эткен. Онон улам ол јерди «**Боор (ок соккон) јер**» деп адаган. Ондый октор эткен јерлер **Борсокон** деп атту болуп калды.

Јайдак деп бийик туу кыргыз тилденг келген эмес, ол алтай тилде бар сөс **јайдак** атка **түнгей кырлу тууны** анайда адаган.

Јибелү деп туунынг чын ады **Јебелү**.

Јалмонки деп туу бөрүктинг јалаазына түнгей көрүнөтөн, онойып јалааланып түшкөн мөнгү карлу туу **Јала-мөнки** деп адалган.

Јарчылу деп јердинг чын ады **Јарчаалу**: Јарчага агашту, јарып койгон агаштарлу јер дегени.

Јүгүрүк деп атту туу, суулар ла јурттар азыйданг бери јастыра адалып калган. Олордынг чын ады **Төгөрик**. Көксуу-Оозы, Ондой ло Кан-Оозы аймактардынг ортозында **бийик**

туунын чын ады — **Төгөрик**. Азыйда бу туу эки атту — монгол тилде **Түгерик**, алтайлап **Тегерик** деп адалган. Табынча **Төгөрик** деп адалып калган. Онын эн бийигиле бир жери **Тегерик-Чиби**, онын бир көли **Тегерик-Көл** деп адалып туру. Бу туудан агып түшкен суулар **Төгөрик** суузы деп, оны жакалай журттар **Төгөрик** деп адалып јат.

Кара-Көбөк деп адалып турган туу бу ла јуукта онойдо адалган. Азыйдан бери чын ады **Кара-Көк**. Чындап та, тууразынан ол кара-көк өңдү көрүнүп турар.

Кастак-Туунын чын ады **Кастактуу**.

Катан-Туунын чын ады **Котонду**. Кастак тургускан ла **котонду кой кыштаткан** јерлер деп адалган.

Куери деп јердин чын ады **Куу-айры**. Је Шабалин аймакта **Куйакнар** ла **Куйак-Танар** деп јерлердин чын ады јагыс — **Куйактанар**.

Куйкур деп јер өрт күйген, **куйкурайып** калган деген сөстөн улам адалган.

Куру-Туу деп бичилип калган өзөктин чын ады **Короты**.

Кутук-Суу деп адалган суу јерден казып алган суу дегенинен улам эмес, агару эмезе быйанду суу деген сөстөн адалган.

Начура деп бичип, **Начюра** деп адап турган јеристин чын ады **Начы-Өрө**. **Начы** деп кижі журтаган. **Начы журты** деп јер болгон. Онон ары өзөкти өрө дегенин **Начы-Өрө** деп айдатан, Онон улам **Начы-Өрө** деп адалып калган.

Пазырыкские деп бичилген јердин чын ады **Базырык**: **базырып койгон**, **базыру салган**, **базырган** деп сөстөн улам адалган. Айылдын эмезе обоологон өлөннин **базырузы** деп эмди де айдадыс ине.

Себи деп адалган бийик туу ла суу керегинде сөзликте айдылбаган. Бу сөс монгол тилде **буудак** деп айтканы, јуулажып турган өйлөрдө монголдор бу кырды ажып болбой буудакталган. Онон улам бу кырды **Буудак** деп адалган болгодый.

Чапты-Кан деп туу чаптылардын кааны деп сөстөн улам адалган эмес. Бу туунын адынан улам **чапты** деп сөк адалган. **Чапты** сөктү улус озогыда тодоштор болгон, онын кийнинде **чапты-тодош** деп, табынча **чаптылар** деп адалган. **Чаптылар** туунан озо эмес, туу олардон озо бүткени јарт. **Саадактын огынын бажында темир чапка түнгей** деп, **Чап-Туу** деп адалган.

Учында кан деп сөс бастыра туулардын адынын кожулталары ошкош текши кожулта болуп јат. Бу **Чапты-Тууны** эдектей журтаган тодоштор **чаптылар** деп адалып калган.

Сөзликте **Чекир** деп бичилген јердин чын ады **Чакыр**. Алтайлап эмди де онойдо бичилет, албатыда айдылат.

Паспаул деп јердин, **Каракокша** ла **Сарыкокша** деп суулардын аттарын азыйгы шинжүчилер жүзүн-башка эдип бичигендер, онын учун О. Т. Молчанова сөзлигине олардын аттарын бичибеген эмтир. Азыйгы шинжүчилер оларды мынайда бичиген: Паспаулды кеттердин (орто Сибирде јуртаган улустын) сөстөриле Пача уул — јаан суу деп, Кара ла Сары Кокшаларды олардын тилинде кокс — кичинек суу деп бичигендер. О. Т. Молчанова мынайда бичиирин јаратпаган эмтир. Је јаратпаганы јолду деп билдирет. Чынынча, олардын аттары азыйда мындый болгон: **Каракокша** ла **Сарыкокша** деп суулар **Кара-Көпши** ла **Сары-Көпши** деп адалгандар. Кар кайылганда эмезе узак өйгө јанмыр јааганда, бирүзи кара балкашла, экинчизи сары балкашла тумантып, **көпшип** чыгатын. **Суунын көдүрилгенин** азыйда алтайлар **көпшиген** деп айдыжатын.

Паспаул деп јер дезе, **Баспак** деп сөстөнг улам **Баспакуул** деп адалганы керегинде азыйгы каргандар Каланаковтор ло Курумчиндер айдыжатын.

Јурттардын ла јерлердин адын јастыра бичигенинен улам улус чыккан ла өскөн јерлеринин адын чокум бичип болбой, керектү документтерди алып болбой, шыралап жүретен учуралдар көп. Ол јастыралардан улам түбекке де түшкен улус бар.

Темдектезе, алтай кожондордын бирүзинде «**Буурыл-Токой**» деп сөстөрдү кезик историктер јастыра бичип алала, **Токио** деп сөскө келиштирип, каршулу кожон деп айдышкан. Оны эн баштап бичиген ле литературный шинжүде тузаланган улус отузынчы јылдарда бурулу болуп калгандар.

Чынынча болзо, «**токой**» деп сөс азыйгы алтай тилде **јаланг** дегени болуп јат. Көш-Агаш аймакта **Сары-Токой** ло Ондой аймакта Күрен-Токой деп јерлер эмди де бар. Казахстанда **Ак-Токой** деп јер эмди де ол адыла адалат.

Өткөн өйлөрдөги јастыраларды эмди түзедерге күч.

Је ол јерлер азыйда канайда адалганын ла олардын ады канайда өскөргөнин билип алары — келер өйдөги јашөскүримнин жүрүмине ле Алтайыстын текши түүкисине сүрекей керектү.

Онын учун бис јерлердин ле јурттардын ады керегинде шүүлтелерди керектү деп бодойдыс.

Озо баштап, јангыдан андый јастыралар этпеске, ол азыйгы јастыралар неден улам болгонын билип алалы. **Кезикте** ол јерлердин адын өскөртип турганы кандый бир

кижининг јастыразынан улам болуп турганын кайкабас арга јок.

Көп тоолу андый учуралдардын бирүзи мынайда болгон.

Кенигедеги совхоз төзөлгөн кийинде онын директоры Локтионов Бийсктеги штемпельный мастерскойго жаңы печать эттирерге јакылта бичик бичиген. Је «К» букванын ордына «Т» буква тургузып койгон. Жаңы печетте совхозтын ады Теньгинский болуп калган. Ол оног улам **Кеньгинский** совхоз Теньгинский болуп калган. Јурттын адын база ол ло аайынча булгагылап алган, эмдиге јастыра адаганча.

Јаңы јүрүмди оног ары јарандыра өскүрерге азийгызын билип алары сүрекей керектү. Је улус бойынын историзын јетире билбегенинен улам јуртын јастыра адап турган учуралдар көп билдирет. Озогыдан бери Алтайда јүзүн-башка тилдү албатылар јуртап келген. Көп јерлер олардын тилдериле адалган. Ол тилдердин кезик сөстөрин алтай тилде ас тuzаланган. Оног улам јерлердин ады јүзүн-башка болуп өскөрип калган учуралдар ас эмес.

Темдектезе, Ондой аймакта **Орыктуой** (Јолду кобы), **Шаншар-Ой** деп јерлер азийгы адыла артып калган. Је коштой јаткан **Мукур-Ой** (Кыска кобы), **Букалу Ой**, **Мукур Ой** ла **Букалу Ойык** деп адалып калган. Ненин учун мынайда кубулган дезе, ол **Орык**, **Мукур** ла **Ой** деп сөстөрдү алтай улус ас тuzаланып јат, а јашөскүрим чек билбес. Оног улам јерлердин ады да јастыра бичилип јат.

Өскө калыктардын тилдериле адалган јерлер бистин областьта сүрекей көп. **Эки-Нур**, **Ары-Нур**, **Шиберти**, **Быргасты**, **Бугусун**, **Чагаан**, **Манјылу**, **Маргылу**, **Сетерлү** деп јерлер монгол тилге адалган. Анайда ок **Јаламан**, **Ўжеме**, **Каргысту**, **Шашакман**, **Шибелик**, **Јасатыр**, **Куурай**, **Коргон** деп јерлер алтай эмес те болзо, өскө турк тилдерле адалганы јарт билдирет.

Өскө калыктардын тилиле адалган көп јерлер алтайлап јастыра бичилгенинен улам олардын учуры өскөрип, кажы ла тилге келишпес сөстөрлө адалып калган учуралдар база көп. Темдектезе, **Улкун**, **Шиберти** ле оног до өскө көп јерлер не учурлу адалганын билерге күч.

Је өскө тилдерле адалган јерлер алтайлап јастыра бичилип. ады өскөрип калганы кайкал эмес деп айдарга јараар. А бу ла чокум алтай сөстөрлө адалган јерлердин адын кандый да тилге келишпес эдип өскөртип турганын кайкабас арга јок. Темдектеп айтса, **Јаан-Чет**, **Кыс-Мойын**, **Мункалыр**, **Суску** ла өскө дө көп јерлердин адын сан башка эдип кубултып койгонын бис кайкап угадыс.

Алтай улус бойынын тилиле адалган јерлерин өскө алтай сөстөрлө кубулта адап турганын база актаарга јарабас.

Беш-Элбек деп јер Беш Элик деп адалып калган. Ондой аймакта **Коркобы** деп јерди бу ла јууктарда Кара-Кобы деп адагылап алган. Ол кобы агаш јок, суузы јаантайын солып калар, өлөни такыр өзөтөн јер учун оны Кор-Кобы деп адаган. Андый ачык ак, јаланг јерди Кара-Кобы деп кубулта адаганы јастыра!

Көп јерлер озогыда болгон керектерле колбой адалган. Оны билип алары јашөскүрүмге сүрекей керектү. Албаты төрөл јерин корулап, өштүлерге удурлажа тартышканынан улам адалган јерлер бар. Темдектезе, Шебалин аймакта **Куйактанар**, **Ат-аткан**, Ондой аймакта **Шибе**, **Кырышкан**, **Бор-соккон** (мылтыктын огын эткен јер), Чой аймакта **Јуулу-Чак**, Көксуу-Оозы аймакта **Кур-Саадак**. Андый јаан учурлу керектерге колбой адалган јурттар, суулар ла туулар өскө дө јерлерде бар.

Албатынын ат-нерелү чөрчөктөринде айдылганы аайынча адалган јерлер бар. Кан-Оозы аймакта **Ай-Аткан**, **Алтын-Туу**, Ондой аймакта **Кайракан** ла **Каптырга** деп туулар, Себининг кырында **Јала-Мөнки** деп.

КАДЫН ЛА КАТУН

Алтайыстын Кадын деген талайы орустап Катунь деп адалат. Бу экүнинг кажы ады чын деп билерге, сүреен шүндим, узак өйгө шингдедим. Моңгол јеринде бир сууга Катун деп атту келин тўжеле, ага берген, оног улам ол суу Катун деп адалганы керегинде Моңолдордын бир бичигинде айдылган.

Мыны шингдеерин ол келиннинг адынанг баштадым. Керек мындый болгон эмтир:

Озогы чакта Орто Азияда Хорезмдеги Текеш деп шахтын абакайы Туркан деп атту болтыр. Оны Туркан-Катун деп байлап адайт. Катун дегени абакай деп, орустап госпожа деп айтканы болгон. Текеш божоп каларда онын ордына уулы каан болгон. Туркан-Катун уулын каандыкты башкарарына үредиптир. Коркушту казыр-калју эмеген болгон дежет. Оног, Јингис-Каан Орто Азияга јуулап киреле, Хорезмди оодо соголо, Туркан-Катунды олјолоп алала, экелип иргесине отургузып койтыр. Је үй кижини онойдо байлап адайтаны Јингис-Каанга сүреен јараган болгодый.

Онон улам бойынын эн огош, калганчы абакайын-Куланды байлап, Кулан-Катун деп адаар болгон. Кулан меркит кааннын кызы болгонын билер эмейис.

Онын тун уулы — Джучи кыпчак чөлди башкарган, Джучи кааннын абакайынын ады Уктун, оны база байлап, Уктун-Катун деп адагандар.

Онойдо байлап адаткан абакайлар көп болгон.

Моңолдордын Алтын-Каанынын энезинин ады, Чечен болгон. Оны Чечен-Катун деп байлагандар. Ол эмеген сууга түжүп божогон. Байагы суу Чечен-Катун деп адалган.

Түкү качангы түүкеликте түгезе бичиирге күч. Бистин өйдү билерге, мындый темдекти көрөөли: облысполкомнын культура башкартунын ишчизи Александр Иванович Катывнын адазынын адазы Содонгул өткөн жүс жылдыкта чыккан. Онын адазы Кулбүдүш 1915-16 жылдарда карып бараткан кижиде болгон эди.

Онын адазы эмдиги Кадын суунын жарадында жүрерде улус таап алган дежетен. Ол өскүс жаш уулчак бойынын адын билбес болтыр. Улус оны талайдын жарадынан тапкан деп оны Катыв деп адаган дежетен.

Озогы каргандардын бу куучыны бистин өйгө жетире ундулбаган эмтир. Ол керегинде Александр Иванович бүгүндө куучындап отурат.

Бүгүндө бис жаан талайдын адын да куултарга турган эмезис, азыйгы адын да орныктырар деп айтпай жадыс. Билерге ченешкенис — бу суулардын ады неден улам адалып, онон ойто канайда куулып турганы болор. Онон улам өскө дө сөстөрдүн бүткенин ле кубулып турганын билерге база керектү.

Бий суунын ады бийик деп сөстөнг улам бийлеген, бийиркеген деп сөстөрдөнг улам адалганы текши жарлу болуп калды.

Кадын суу база онойдо катун деп абакай деп, госпожа деп сөстөнг улам адалган болор деп шүүлтени ажарулу көргөдий. Оны сананып шиндеерине мындый темдектер база тузалу:

Бистин тилге сүреен жуук тилдү түрктөр абакайды кадыт деп айтпай, катун эмезе катын деп айдып ла бичип турулар. Азыйда бистин де каргандар «менин катым, сенин катын, онын каты» дежетен. Мыны база ажаруга алгадый.

Суубыс азыйда чындап та Катун деп, онон ары Катыв деп, жымжада айдылган болорбо? Онон орустап Катыв деп там жымжада айдылган болорбо?

Айдарда, Бий-Кадын керегинде кеп-куучынды эске алып,

шүүгенде, Кан-Алтайысты кечире аккан калапту талайысты байлап адаганы јарталып келет.

ЧУЙДЫҢ ЈОЛЫЛА

Майманан ла Тошондыга јетире Чуйдын јолына јуук кандый ла атту јурттар бар. Олордын көп сабазы кандый тилдин сөзиле адалганын билерге күч.

«Звезда Алтая» газеттин редакциязы ол јурттардын аттары керегинде бичигер деерде, јөптөнип ийеле, ойто токтой бердим. Озо баштап алтайлап бичигени јолду деп бодойдым.

Куучынды Маймадан баштайлы: Бу јурт баштап Наймаа деп адалган. Моңолдоп бу сөс мынайда бичилет: Найма — Саду эмезе — садулу јер. Наймаалах — Садыжар. Найманчин — Садучы. Наймахиих — Садар.

Маймадан ала баштапкы јурт орустап Карлушка. Кар деп сөслө карлу јерде турган учун баштап алтайлар Карлу деп адаган болгодый.

Онон ары орустап Соузга, алтайлап Сускы деп јурт сускуга түнгей — тегерик башту ла чичке сапту деп көрүнетен јерде учун онојдо Суску деп адалган.

Манжерок деп јурт 1920-чи јылдарга јетире алтайлап Малјүрек деп адалатан болгон. Јурттын јанында сүүри туу малдын јүрегине түнгей көрүнетен учун онојдо адалган дежетен.

Муны јурттын ады јетире шинделгелек.

Барангол деп јурт моңолдоп Бараан+гол (Кара суу) деп сөстөн адалган.

Себи-Оозы деп јурт Себи суунын адыла адалган, суу дезе Себи деп туудан башталып агып түшкен. Себи деп сөс моңолдоп — өдүп болбос дегени.

Онон ары Камлак јурттын ады база шинделгелек. Чаргы деп јурт моңолдоп Чарга — чанак эмезе чанакту јүрер дегени. Моңолдоп: Чарга — чанак, чаргаар явах — чанакту барар.

Барлак деп јурт моңол сөслө адалган деп билдирет. Моңол тилде баралаг деп сөс јалчы, јалданып иштегени дегени. Барлык деп суу база моңол сөслө адалган ине.

Мыйту деп јурт Мый (киске) деп сөстөн улам адалган. Бурханга мүргүген өйдө кискелерди јоголтып турарда, алтайлар кискелерин туулар јаар божодып ийген. Көп јерлик кискелер жүрген тууны Мый Туу деп, онын јанында тӱзӱлгӱн жаңы јуртты Мыйтуу деп адагандар.

Шебалино деп јурт орустап адалган. Ондо јуртаган кижининг өбөкөзиле адалган болгодый.

Бүгүн саг башка эдип Кумалыр деп адап турган јурт баштап Мункалыр деп адалган. Ол јурттынг одожында туудан агып түшкөн чакпынду суу деп, онойдо адаган. Јурт онын адыла Мункалыр деп адалганы озодо текши јарлу болгон.

Онон ары Топучий деп јурт озогыда топчы деп сөстөнг улам Топчулу деп адалган. Ондо бир јаан кобы озогыда Орүлү-Өзөк деп адалган. Орү дегенин азыйда топчы деп айтканы дежетен.

Зайсанское деп јурт азыйда Јайсан јайлузы деп адалган. Јайсандар јайгыда көчүп келеле, эмдиги дачалар ошкош эдип, амырайтан јер эткен.

Туйакту деп јурттынг ады јеткил шинделгелек. Туйак деп атту кыргыз јуртаган јер деп, каргандар айдыжатан.

Каракол моңолдоп Кара+Гол — Кара Суулу јер деп адалганы јарт.

Курота деп айдылып турган јурт азыйда алтайлап Короты (көөркийек, моңолдоп хөөрөг) деп адалган. Азыйда өкүс баланы онойдо килемјилү айдатан.

Эмдиги Шашикман деп јуртты озогы кыргызстар јуу болгон (Жау шапкан) јер деп адаган дежет.

Ондой деп јурт Урсулдынг онг јанында учун онойдо адалган деп айдыжат.

Је бүгүн Улита деп адап турган јурт 1940 жылдарга јетире озогы адыла Өлөтү деп адалатан эди. Күнбадыш Сибирде Өлөаттар деп адалган моңолдор көчүп келип јуртаган јерлер онойдо Өлөтү деп адалганы јарлу. Ондый атту јерлер Кадын ичинде ле Урсул ичинде көп.

Хабаровка деп јурт оны төзөгөн иркит сөөктү Хабаров Санг деп кижининг өбөкөзиле адалган.

Күпчеген деп јурт күп чеген (күпте — јаан узун көнөктө чеген) деп сөстөнг улам адалган. Ого түнгөй — Аркыт ла Тажуур деп атту јерлер бу ок Күпчегенге јуук јерлерде бар.

Бүгүнгү Јаламан деп јурт баштап Кыгыраар деп адалган. Онын јанында боом эмеш ле эзинге кыгырап туратан учун онойдо адалган.

Ак Боом деп јурттынг ады јартамал јогынан да јарт.

Чибит деп јурт чиби деп агашту јерде учун онойдо адалган.

Курай деп јурт моңолдоп Хурай (кургак јер) деп адалган.

Чаган Узун деп јурт Чагаан Оозы (Ак-суу-оозы) деп, моңолдоп адалган.

Ортолык деп журт жердин адыла ортолыкту жерде учун онойдо адалган.

Кош-Агаш деп жаан журт азыйда Кожоагаш деп адалган. Онын тозөлгөн жеринде узада чойулип өскөн агаштар жаланды бөктөп — кожөөлөп туратан учун ол агаш кожөө агаш деп адалган.

Актал деп журттын ады јарт.

Көкөрүнинг адын шиндегелек. База ла Топучий ошкош, топчы (көкөрү) деп атту жерден улам адалган болордон маат јок.

Тошонты деп журттын ады Новосибирсктен ала Кош-Агашка јетире Ташанта деп јастыра бичилип калганын көрүп јүредис, је нени де айтпайдыс.

МАЛЧЫЛАРДЫҢ СӨСТӨРИНЕН

Кандый ла албатынын тилинин байлыгы онын журтаган жеринин ле јүрүминин айалгазыла, бүдүрген төс ижиле аңыланып јат. Озодон бери мал өскүрип аргаданган алтай улустын тилинде мал керегинде сөстөр сүрекей көп.

Бастыра јүзүн малды бүдүми ле јажы аайынча аңылайтан сөстөр бар.

Темдектезе, койдын бир јашка јеткелегин **кураан** деп, бир јаштуларын **кунан кой**, **кунан ирик** ле **кунан куча** деп аңылу башка адап јат.

Эки јаштулары **төнөн кой**, **төнөн ирик** ле **төнөн куча** деп адалат. Иркек кураандардын акталап койгоны **ирик**, акталабаганы **куча** деп адалып јат.

Уйларды (ийнекти) јажы аайынча аңылайтаны оног башка. Бир јашка јеткелектери **бозу** (быза) деп, бир јаштулары **торбок** деп, эки јаштулары **кунајын уй**, **кунан чар** ла **кунан бука** деп адалат. Үч јаштулары **төнөјин уй**, **төнөн бука** ла **төнөн чар** деп адалат.

Јылкы мал јажы аайынча база көп бөлүктерге бөлүнип, аңылу адалып јат. **Кулун** ла **јабага** өскө јүзүн малдарга түнгей текши адалып јат. Је эки јаштулары **кунајын байтал** ла **кунан тай** деп, адалып јат. Иркектеринин акталабаганын **айгыр** деп, акталганын **ат** деп адап јат.

Эчки јаштары аайынча койго түнгей аңыланып јат. Је куча деп сөстин ордына **теке** деп, ирик деген сөстин ордына **серке** деер. Кой чылап ок, кунандарга ла төнөндөргө бөлүнип јат.

Сарлык уйга түнгей аңыланып адалат.

Төө жылкыга түнгей адалып јат. Башказы мындый Бир јашка јеткелектери ботого деп адалат. Жылкынын айгыры деп айдатанын **төөнин бууразы** деп адап јат.

Кандый да жүзүн малды јажы аайынча јаан мал деп айтпай, **јоон** мал деп айдып јат. Јаан мал дегени оборы аайынча јаан бүдүмдү дегени. Төнөн јажынан ажа берген малды **јоон кой, јоон уй** ла **јоон жылкы** мал деп аңылап јат.

Мал деп сөс јебрен тилде **байлык јөөжө** дегени. Мынан көрсө, мал өскүрери азыйда көчкүн эленчектеристинг төс байлыгы болгон эмтир. Је мал деп сөс алтай тилде озо ло баштап **јылкы** дегени болгон. Эмди де эт керегинде айтканда, койдын ла уйдын эди деп айдып јат. Жылкынын эди деп айтпай, **Малдын эди** деп айдадыс.

Мал керегинде көп сөстөр жүрүмнинг ле иштинг өскө бөлүктерин јартаарына тузалу. Онойдо ок тилди там байыдарына болушту.

Улустын јадын-јүрүминен, эткен-туткан иштеринен улам табылган сөстөрдинг бирүзин де ундыбай, оларды чике айдары — јаш үйенинг текши билгининг көдүрерине тузалу. Мал өскүрерин ле тузалу аңдарды корулаарын мынан ары тыңыдарына бу керек база бир **јөмөлтөсин** јетирер.

Тил керегинде эң јаан кичеemel — ол жагыдан сөстөр табары эмес, је үйеден үйеге айдып келген сөстөрдиг ундыбайтаны, энчиленетени болуп јат. Үйеден үйеге мал өскүрген алтайларда мал керегинде ле ол аайынча иштерден табылган сөстөр сүрекей көби кайкал эмес.

Темдектезе, малдын алтайлап адалган **тургун, салгаа, тийнек, азақы, сөдөргө** лө өскө дө оорулары озодон бери аңылу ла танылу. Оларды эмдейтен аргалар да бар болгон. Оларды эмди жагыдан јартап, ветеринариянын жагы једимдери аайынча канайда эмдейтенин билип аларына бу керек база тузалу.

Кандый ла керек сөстөрлө јарталып јат. Бүдүретен иштери аайынча сөстөрдиг учурин билип алганы ол иштерди бүдүрерине јарамыкту. Шак онынг учун малчылар бойпорынын иштери аайынча сөстөрдиг ончозын билетен. Јаан улустынг эрмек-сөзин јазап-лаптап уксаар да. Эмди мал өскүрер ишке јиит улус, јаш уулдар ла кыстар барып јат. Азыйдан бери тузаланган сөстөрдиг кезигин олар чек билбес, качан да укпаган. Шак онынг учун малчылардынг тилиндеги озодон бери келген сөстөрин оларго јартап берери карган малчылардынг молјулу керектери болуп јат.

Сөстөрдиг билип алары жагыс ла билгирге, сонуркашка

керектү эмес, ишке, ичкери өзүмиске жаантайын керектү деп, ончобыс билип алсабыс, кандый жакшы болор эди.

АНГ-КУШТАР, АМЫЙТАН ТЫНДУЛАР

Андар ла куштар ороон ичинде бастыра эл-калыктын текши байлыгы болуп жат. Анг-куш азыйда Алтайыста ал-камык болгонын эмди эмеш-эмеш ле сомдоп жадыбыс, же ар-кан-калганын корулаары ла чеберлеери — эмдиги ле желер өйдөги улустын төс кичеemelдеринин бирүзи.

Бу кичеemelди бүдүрерине элден баштап андарды ла куштарды үренери, сүүри, олордын адалган аттарын, ол аттар канайда табылганын ла кубулып келгенин билип алары бу керекке тузалу да, жаш үйеге жылбүлү де.

Туулу Алтайда жерлик тындулардын жерле жүретендери анг деп, учуп жүретендери куш деп адалгандар.

Анг деп текши адалган тындулар эки башка анылана бөлүнүп, туйгактулар ла тырмактулар деп адалгылайт. Озо баштап туйгактулардын аттары керегинде айдалы. Туйгактулардан алтайларга эн жарлузы озогыда аркар ла кочкор деп адалган жерлик койлор болгон. Азыйда олордын иркегин аркар, тижизин кочкор деп адаган. Же табынча бу аттар колуну жа берген. Бир алтай кожондо олор керегинде мынайда айдылган:

Аркар, кочкор турлузы
Ала туунын кырында.
Жунма, кочкор жадыны
Жылым кайа жүзинде.

Эчкиге түнгей туйгакту тынду текши атла жунма деп адалат. Азыйда олордын иркектерин таштын текези, тижилерин жунма деп адаган. Эмди жунма дегени олордын текши ады болуп калды.

Туйгактулардын экинчи жаан бөлүги ак-кийиктер деп адалган. Кийин жаны ак эмезе ак танду (ак куйрукту) болгон учун анайда ак-кийиктер деп адалган болгодый. Бос-кийиктер база бар.

Олордын эн жааны озогыда **сакаакту** деп адалган. Сакаак дегени туйгактарынын кийни жанына эбиреде желбек кылдарлу кичинек туйгактар. Олордын иркектерин **булан** деп, тижилерин **мыйгак** деп адаган. Бир жашка жеткелектери чаап, бир жаштулары тогуш, эки жаштуларынын иркектери шодомык, тижилери шааржык деп адалган.

Ак кийиндү ак-кийиктердин экинчи жаан бөлүгү туйгактулардын текши адыла анг деп адалган. Олордын иркектери **сыгын**, тижилери **мыйгак** деп адалган. Је јаштары аайынча бастыразы ак-кийиктерге түңгей.

База бир бөлүк туйгактулар ак кийиндүлердин текши адыла ак-кийик деп адалган. Иркектери, тижилери ле јаштары аайынча туйгакту анга (сыгынга ла мыйгакка) түңгей бөлүнүп адалган.

Элик азыйда база ак-кийиктердин тоозында болгон. Онын иркектери **курап** деп, тижилери **керекшин** деп бөлүнүп адалган болзо, јаштары аайынча бастыразы ак-кийиктерге түңгей, **чаап**, **шодомык** ла **шаарјык** деп адалып јат. Је эки јаштаг жаан элик јаштары аайынча бөлүнбей јат.

Тооргы кезик јерлерде **табыргы** деп адалат. Онын иркеги киндү, тижизи кини јок. Јаштары аайынча эликке түңгей адалып јат.

Тырмактулардын эн жааны — айу. Онын иркеги **өгүс**, тижизи **мајалай** деп адалган. Эмди ол аттар колуныжа берди. Бир јаштузы **кунан**, эки јаштузы **төнөн** деп адалат.

Јеекен деп ан. «Јердин үстин јемсеген јеек бүткен ан» деп озогы бир чөрчөктө айдылган. Јемсеген дегени јиир неме бедиреген деп, јеек дегени көп јийтен деп айтканы. Јеекен деп ат бу јеек деп сөстөнг башталган болордон маат јок.

Шүлүзин азыйда чокондой деп адалган. Оймон, Ондой Кан ла өскө дө аймактарда эмди де анайда адалат. Чоокыр болгон учун анайда адалган болгодый.

Азыйда түлкүни **араты**, борсукты **јорокон** деп, монгол тилден алып, байлап адагандар.

Кишти **албаа** деп эмди де кезик јерлерде адагылайт. Көп баа алатан алу дегенинен улам анайда адалган болбозын.

Азыйда алтайлап **мааны**, **кушкулы** ла **калазак** деп тырмактуларды эмди орустап **песец**, **куница** ла **колонок** деп адайдыс.

Тийинг азыйда **чырбык** деп адалган. Је казахтарла садыжары башталган кийинде оны акчанын бир кемине эмезе тоозына бодоп, тийинг деп адаган. Казахтап бир акча дегени — тийин.

Кезик тырмактулар бүдүмдери аайынча адалган. Кенете саргарып көрүнеле, элес эдип калатаны **сарас**, агырып элес эдетени **агас** деп, јоон мойндузы **јоонмойын** деп адалган.

Сууда јүретен тырмактулардын эн жаандары ла баалу-

лары алтайлап кумдус ла камду. Кезик түрк тилдерде эки-лези кумдустар деп адалат. Туулу Алтайда јаан суруда учун, табынча озор јоголып барат. Алтай аттары да ундылып барадыры.

Ташту меесте ичегендү тырмактулардын бирүзи тарбаган, сыгырып жүретен сыгыргандардын бир бүдүми мейге деп адалган. Јер алдында жүретен јети сокордын тоозына боро ло кара момондор, өркө, јимекчи ле төөчилер кирижет.

Өзүмдерле азыранатан көрүк ле карды јолдоп жүретен јолос — тырмактулардын эн јараштары.

Јаан бүдүмдү тырмактулардын тоозында бир де шок этпес ле өзүмдерле азыранатан тузалу тынду — койон. Оны сүрекей чеберлеер керек.

Эн шокчыл ла көп королто эдетен тырмакту ан — бөрү.

Туулу Алтайда азыйда јаан куштар тас (гриф), јоло, канкереде бар болгон. Эмди озор учурабайт. Озорды ээчиде јаан куштар мүркүт, тарбалјы ла телеген эмди де бар. Тепкин куштар шонкор, карчага, јалбай өскө дө оок тепкиндер бар.

Үндери аайынча адалган куштар үкү, күүк ле јигей, Јалбайып учатан јаалбай, көк төштүзи — көктөш. Уй сааган јерде јеленин јанында жүретени јелечи деп адалган.

Чокынкай куштар деп адаткандар кускун, каргаа, сагыскан, томыртка ла өскө дө оок чокынкайлар.

Сууда жүретен куштардын јаандары турна (турыйна), каркыра, агыр, суукуш (өртөк — чүрекей, таркат), карчилен.

Ташту меесте жүретендери карчагый, јарганат ла түнде эчкиге түнгей табыштанатаны — тегерининг текези.

Је азыйда кудайкуш деп адаткан јараш өнгдү кушты орустап јобожыда адаганы аайынча эмди бис күүле деп адап јадыбыс. Азыйда кууна деп куштын боро өнгдүзин торлоого кожып, ак өнгдүзин агуна деп адап алдыбыс.

Тындулардын адалган аттарын шиндеери ле билери озорды үренерине, корулайтан ла чеберлейтен аргаларды тузаланарга болуш јетирер. Оныла коштой тилди шиндеерине, үренерине ле байыдарына керектү аргалардын бирүзи болор.

ӨЗҮМДЕРДИНГ АЛТАЙЛАП АДАЛГАН АТТАРЫ

Алтайдын өзүмдерининг эн байлыгы ла улуска эн јаан учурлузы — агаш. Онын учун бастыра өзүмдердинг алтай-

лап адалган аттарын агаштарды кыскарта бичиринен баштайлы.

Тууларды ла өзөктөрдү тудуштай койу бүркеп өскөн агаштар жыш деп адалган. Мунг жылдан ажыра мынаг озо түрктердинг бир каанынынг сөстөри «Алтуи жышты ажа жердым» деп бичилген. Бу сөстөрдү Алтайдынг агашту жерин ажып бардым дегени деп, көп тилдерге көчүрилген.

Жаңгыс тууны бүркей койу өскөн агаштар — карамдык, чачынгы өскөндөри арка деп, астанг, бөлүктелип өскөндөри чет деп адалат. Ол агаштардынг көп сабазы тыттар болзо, сары арка, сарычет деп адалат. Кобынынг жаңгыс жаңыла өскөн агаштар коштой өскөн деп, кошарка ла кошчет деп адаладылар.

Агаштарды бүдүми ле өңи аайынча мынайда аңылап адап жат:

КАРАГАЙ — кара ла гай деп сөстөрдөнг адалган. Кара дегени тыш бүдүми (өңи), гай дегени озогы монгол тилде агаш деп айтканы. Түрк тилде кангай деп сөс база эки сөстөнг — кан дегени төрөл деп, гай деген агаш деп — агашту төрөл жери деп айтканы. Украин тилге көчөлө, «за гаем, загайново» деп айдылганы учурайт.

ЧИБИ чөрчөккө лө кожонго кирген, соокто ыжык, изүүде серүүн, жаашту өйдө жабылак болгон. Агаруны уткуурына да, каралу жаманды жайладарына да тузалу болгон. Чибилү ле Чибит, Шибилү ле Шибелик деп атту жерлер чибинен улам адалган.

МӨШ — улуска эн артык тузалу агаш. «Эмил сайлу кузугы эттү-жуулу курсактый» деп кеп сөстөрлө макталган. «Мөш агаштынг бүрүндий мөнкү болзын» деп алкышта айдылган. «Мөштөнг эткен чөөчөйим мөнгүнненг сүрлү» деп, албатынынг кожонгында айдылган. Бу ончозы үйененг үйеге албатыда айдылган алкыш, кожонг, мак ла кеп сөс. Бу эн бийик мак, эн учурлу шүүлте ле килемји.

КАЙЫНГ — гай (агаш) деген сөстөнг улам адалган. Кайынга түнгей бир жыраа шыргай — сарыагаш деп адалган. Шыргайты деп жер — сары агаш дегенине келиштире адалган. Орус тилге киреле, «Каинский ле закаиново» деп айдылганы учурайт. Кайыннынг јулугы, шилтизи (кадып калган јулугы) ла мешкези эмге јарамыкту. Кайыннынг јалы (күн јааргы кыры), уры (болчоктолгон булуны) сынбас ла оодулбас, сүреен бек ле јараш көрүнөт. Ајак эдерине сүрекей јарамыкту.

ТЫТ агаш-сүреен бек, сынбас ла чирибес. Јаш тытты јас-

кыда кезеле, **шандазын** сойып, бойын күнге кургадып ийсе, жүс жылдан ажыра чирибей, ол ло бек бойынча жадар. Онын ийне бүри жылдын ла жаскыда жажарып чыгала, күскеери жай саргарып, күскиде түже берер, жаскыда катап ла жажарып чыгар.

ЧАГАЛ агаш деп жаш, жетире өскөлөк тыт агашты адап жат. Чагал-сүреен: **ээлгир**, бек ле чирибес агаш. Эмеш өзүп келсе, түс ле будактары ас, тура тударына сүреен жарамыкту. Онойдо тыт болуп өскөндөринен эткен тура жүс жылдан ажыра чирибей турганын көп көргөнис.

ЛОЙГОН — тыш бүдүмиле чибиге түнгей, бүрлери мөштинг бүрине түнгей. Онын жулугы эмге жарамыкту. Онон саржулар ла сүркүштер де эдип жат. Ол бек, кандый ла керекке тузаланарга жараар агаш.

АСПАК ла **ТЕРЕК** аңылу башказы жок, бастыра ла агаштарга түнгей, эдинер-тудунарга да, тузаланарга да бастыра агаштарга түнгей жарамыкту.

Текши адыла **жыраалар** ла **тайалар** деп адалган, жабыс сынду ла чичке агаштар кара ла **сары жыраалар**, **узун тайа** ла **чычкан тайа** деп адаладылар. Олордын жүк ле энг тузалуларынын көрөли:

ТАБЫЛГЫ — бек, жараш, нени ле эдерине жарамыкту. Оны камчыга сап эдетен. Тазылынан аяк эдер, кату токпок эдип туратан.

ЫРГАЙ — сүреен кату, киленг ле бек. Койдын түгин жымжада ла жарандыра сабайтан сабуны ыргайдан эдетен.

Олордын кезиги сүреен амтанду каттарлу. Олорды талдап алала, ажарып көрөли. Олор мындыйлары:

КАЗЫЛГАН (бир ады **каракат**) таштарлу жерде, меесте өзөт. Үрендери болчок, кара өңдү, эмеш ачусымак. Же чийге де, кайнадала да жизе, сүрекей тату. Шикир кожуп ийсе, сүреен тату.

КОРУМКАТ корумдардын кыбында ла жаказында өзүп жат. Узун саптары ла үрендери казылганга түнгей. Же үрендери огош ло татусымак. Кезик жерлерде олорды ылгаштырбайдылар. Чийге де, кайнадала да жип жат. Сахар кошсо, сүреен тату.

КЫЗЫЛГАТ аркада, агашту жерде өзөт. Үрендери болчок, кызыл өңдү. Ачу да болзо, чийге жип жат. Же тиштер кабыга берер. Кайнадып ийсе — амтанду, сахар кожуп кайнатса, тату боло берет.

БОРОНКАТ сууга жуук, койу агашту жерде өзөт, үрени

јаанзымак, болчок бүдүмдү, кара өңдү. Оны чийге болчок бойынча эмезе огоштоп, балбарып ийеле жиирге келижер. Шикир кожоло, чийге де, кайнадала да жизе сүреен амтанду.

ЫДЫНКАТ сууларды жакалай, жидуда, аралда өзүп жат. Ол боронкатка түңей, же үрендери карасымак, өчөмүк боро ло саргылтым. Амтаны боронкатка түңей, же жыды эмеш башка.

ТОЖЛА кургак жерде, меесте өзөт. Кадалгак тегенектү, үрендери боросымак өңдү. Бышкалак тушта ачу, бышкан тушта татусымак. Чийге де, кайнадала да жип жат. Амтаны жакшынак.

ЧЫЧЫРАНА кургак жерде, ташту меесте өзөт. Саргылтым өңдү, сөөктөрлү. Олор май айда чечектелип, күскеери жайда быжып жат. Онын үрендеринен саржу эдип жат. Ол саржу балуларды ла көп ооруларды сүртүп эмдеерине сүрекей жарамыкту эм болуп жат.

БАЛАНА агаштан өзөтөн, кара үрендерлү өзүм. Онын үрендеринен жийтен курсактар да, эмдер де эдип жат. Туулу Алтайда ол жерлик өспөй жат. Оны эмди садтарда өскүр-рип жат.

Же **ОДРО** текши таныш өзүм. Ол керегинде жартап айдылып калган.

* * *

Жердин кыртыжынан казып алатан, чийге де, кайнадала да жийтен, жулуктарын да алатан өзүмдердин эн керектүзүн талдап көрөли. Олор мындыйлар:

КАДЫШКЫН — узун тазыл. Оны сабынан танып табала, казып ийеле, чыгара тартып алар. Ол жаскыда ла күскиде тату жулукту. Сый тудуп ийсе, жулугу тамчылай берер. Онын жулугун соорып, бойын ылбырада чайнайла, таштап ийетен.

КУЛУНКУЙРУК — кадышкынга эмеш түңей, же оноң чичке ле кыска, амтаны да башка. Оны база казып алала, ылбырада чайнап, жулугун соруп алала, бойын таштап ийетен.

КАНДЫКТЫН ТАЗЫЛЫН казып алала, чийге де жип жат. Сүтке кайнадып ийсе, амтанду боло берер. Онын чечеги жараш. Оны жаскыда казып жат. Жайгыда ол жерге терен кирип, саянтоон өзүп түжер. Оны учукка тизеле, кургадып та аларга келижер.

САРГАЙ — ак чечектү, бойы саргылтым өңдү. Оны жас-

кыда казып алар. Озукла эмезе аңылу, жалбак башту агаш казыкла казар. Чийге де, кайнадала да жип жат. Ол аркада, агашту јаланда өзүп жат.

ЈОНЈОЛОЙ меестердинг эдегинде, эмеш келтенг јердинг күнет јанында, јайлу айылдар турала, көчө берсе, оның ордынанг өзүп чыгатын. Оны казып алала, кайнадып јийтен. Ол ак өңдү, јинјиненг эмеш ле јаан, је бойы кичинек болчок неме.

КӨГӨЗИН саста өзүп жат. Јаскыда казып жат. Кижининг сабары ошкош бүдүмдү, је олардонг чичке тазылдарды кодо-рып алала, чийге де, быжырала да жип жат. Күскиде оның чечегининг төзин бычакла кезип, тегенектерин јонып, арутап алала, чийге жип жат.

СЫГЫНОТ — тууларда өзөтөн тазыл. Эмди оны алтын тазыл деп адап, алтай адына ајару этирип бичилген.

ЧЕЙНЕНИНГ ТАЗЫЛЫ дегени — узун сапту чейне деп чечектинг тазылы. Оны казып алала, кургадып койор. Кышкыда кертеле, көчөгө салып, кайнадып ийетен эдис. Је оны азыйда чай эдип кайнадып, чейне чай деп адап алатан эдис. Эмди де оны городтордо баалу садып алала, эм эдип, ичип турулар. Је канайда ичетенин врачтар айдып берет дежет.

Бу өрө айдылган тазылдарды бистинг үйе, јаш ла јиит тужыста, ончозын ичкенис. Эмдиги өйдө өзүмдер де өскө-рип калган. Олорды эмди чийге ичпей ле јибей, ончозын ылбырада кайнадар керек.

Јердинг үстинде өскөн, терип алатан **јиилектер** көп. Јирге јарамыкту учун олар **јийлек** деп адалган болгодый. Олордынг кезигин көрөли:

УЙ-ЈИИЛЕК арканы јакалай, меести эдектей, күнет јерлерде өзөт. Јаансымак болчок бүдүмдү, кыскылтым өңдү, тату јиилек. Оның саптарын үспей, чеберлеп терип алар.

КОЙ-ЈИИЛЕК ле **ЈЕР-ЈИИЛЕК** экилези сүреен түнгей. Је баштапкызы экинчизиненг эмеш јаансымак. Амтандары түнгей. Олорды көп јерлерде јангыс атла адайдылар. Эмезе солуштыра да адап аладылар. Олор огош жалбыракту, јелеленип тизилип өзөр. Огош өлөңдү күнет јерлерде өзүп жат.

КАЙЫН-КАТ огош үрендери сөөктөрлү өзүм. Оның үрендерин терип алала, сөөктөрин айрып, кайнадып жип жат. Кайындарлу јерде өзөтөн учун кайынгат деп адалган болгодый.

ТИЙИНКАТ койу агашту јерлерде јенгесте өзүп жат. Оны тийинг сүүп јийтен учун тийингат деп адаган болгодый.

Оны чийге де, тонгырала да јип јат. Је чийге, тонголок тушта, сүтке эмезе каймакка кожуп јизе, сүреен амтанду болотон эди. Јаш тужыста аркага барала, јадып алала, отоп туратан эдис.

Узун эмезе кезип алатан өзүмдерден мындыйларын талдап алалы: **БАЛТЫРГАН**. Эки јүзүн.

Суунан ыраак, агашту јерлерде өзөтөн элик-балтырган деп адалган. Онын јалбырактары кылулу, бойы килен эмес, терези борјондорлу. Эмеш јылымзу амтанду.

Сууларды јакалай өзөтөни **суу-балтырган** деп адалган. Онын јалбырагы килен, бойы база ару көрүнөр, амтаны эмеш суузымак.

КӨЖНӨ меесте өзөтөн, јаан јалбыракту, кызыл өңдү өзүм. Көжнө јерден өрө бир карыш, оног до узун болуп, өзүп јат. Оны төзинен кодорып алала, терезин сойып, арутап алала, чийге де јиир. Оттын күлине көмүлтип, быжыралала да јип јат. Је эн артыгы — кайнадып јигени. Кезик јерлерде оны **сарапсын** эмезе **чомыр** деп адагылайт.

КЫМЫСКАЙАК меесте, таштардын ортозында өзүп јат. Оны төзинен үзеле, терезин сойо тартып ийеле, чийге јип јат. Је кайнадала јизе артык.

БОКЧЫЙ дегени — көжнөнинг ортозынан өзөтөн өзүм. Оны база төзинен кезеле, терезин сойуп, арутап алала, јип јат.

КЫЛБЫШ — ташту меесте өзөтөн јалбырак өзүм. Оны јууп, кургадып алала, чай эдип ичетен.

Калба ла **чилгем** деп өзүмдер керегинде көп бичилген, је алтайлап адалган ондый өзүмдер барына ајару эдип, бичилип јат.

Туулу Алтайда чечектер сүреен көп. Олордын кезиги орустап адалган аттарла алтай тилге кирген, је өскө дө калыктардын, ол тоодо Европадагы албатылардын тилдеринин сөстөрилеле адалып, алтай тилге киргендери ас эмес.

Бис мында јангыс ла алтайлап адалган чечектердин аттарын көрөли. Је олордын да кезиги аймактар аайынча башка адалгандары бар болгодый. Ондый да болзо, алтайлардын көп сабазы адап койгон аайынча көрөли.

КҮНЧЕЧЕКТЕР деп адалган, эрте тура күнчыгыш јаар, түште түштүк јаар, энгирде күнбадыш јаар бөкөйип туратан чечектер бар. Олор ак күнчечек, көк күнчечек, чанкыр күнчечек, сары күнчечек деп адаладылар. Олорды текши атла күнчечектер деп адаган.

КОНУР ЈУЛА деп чечек ондый ок атту өлөңдөрдүн ортозында өзүп жат. Онын жалбырагын кой сүрекей сүүп жийтен болгон. Ол чечек түштүктеги жалаңдарда көп өзөтөн. Анчада ла койлор өзөтөн жерлерде көп. Мүргүлдө от камызатан жулага түңгей болгоны учун ла саргылтым өңдүлөр көп болгоны учун онойдо адалган.

КАНДЫК жаскыда сүрекей эрте өзүп чыгатан, жараш өңдү, көксимек сапту чечек. Онын жыламаш ошкош тазылын казып, чийге де, кайнадала да жип жат. Сүтке кайнатса сүреен амтанду. Узун сапту, көксимек чечектүзүн **иркек кандык** деп, узун чечек жок жалбырактузун **тижи кандык** деп айдатан.

КҮҮКТАМАН жаскыда сүрекей эрте өзүп чыгатан, жараш чаңкыр чечек. Өзөгинде үрөндери өңдү саргылтым, төзүн эбиреде жараш огош жалбырактарлу. Оны күүктин карга ла балкашка баскан изине түңгей жалбыракту учун күүктаман деп адаган дежетен. Жаскыда күүк эн баштап эдерден озо бу чечектерге таманыла базып ийетен. Төзүндеги жалбырактарын жууп, кургадып алала, чай эдип кайнадып ичетен.

ЧЕЙНЕ деп чечек узун сапту, аркада өзөтөн. Жаан барбак бүдүмдү, жажыл көксимек өңдү чечек. Онын тазылы эмге жарамыкту. Чай эдип, кайнадып ичерге база жараар. Чейненин үрөндөрүн учукка тизеле, кадырып алала, балдардын мойнына эрекен эдип илип беретен.

«ЖЫДУ ЧЕЧЕК», Үч жүзүн. Үчүлөзи чыктусымак жерде, анчадала саста өзөтөн. Чокум сары, күрөңсимек, саргылтым бараан өңдү болор. Бирүзи узун сапту, тегерик, эмеш жансымак. Экинчизи эмеш сүүри, кичинееркек, үчүнчизи огош, быыраш башту. Олор үчүлөзи кандый да өткүн жытту, же күскеери жыды жоголо беретен. Саптары үйелү ле жичинек жалбырактарлу.

АТЫРАШ агашту жерде өзөт, ак чечек. Ол жай ортозы жаар саргара беретен, оноң ары эрте кадып, күскеери кугарып калатан. Күскиде жаңыс сабы арткан узун көрүнүп туратан. Ол узун сапту, калың жалбыракту чечек.

ТАНА ЧЕЧЕКТЕР көп жүзүн. Олордын кезиги жабыс жерлерде, журттардын жанында өзүп жат. Ле көп сабазы журттардан ыраак жалаңдарда ла кобыларда өзүп жат. Олордын өңдөри де жүзүн башка. Көп сабазы ак, чаңкырсымак ла көк. Сарысымак ла кыскылтым өңдүлери ас.

ТАРСЫЛДУШ деп чечек жалаңдарда, өлөң чабатан жерлерде, мал жайлабас жерлерде өзүп жат. Сабы узун, чечек-

тердин баштары көндөй болуп, тырыя туйукталып калган. Оны үзип алала, жаан учынан үрүп ийсе чичке учына кей толо берер. Оны кандый бир немеге де түртүрүп ийзе, тарс эдер. Онон улам тарсылдуш деп адалган.

ЧАНКЫРАШ ла **ҮРКЕНЕ** деп чечектерди солыштыра адап, ылгаштырып болбой туратандар. Чанкыраш — чокум чанкыр, үркене — аксымак өңдү чанкыраштан огош, жүк өңи түңгей. Онын учун жетире аңылаштырып болбой туратаныс. Чанкыраш мееске жуук жалаңдарда өзөтөн. Жайгыда узак турбай кадып калатан.

ТАНДАЛАЙ меесте, ташту жерден өзөтөн. «Таштан чыккан чечекте тандалай чечек танылу» деп, эмезе «Таш үстинде отурган тандалайдын жаражын» деп, албатынын кожонгына кирген. Элбеде жарлу чечек.

ЖАЙЫЛГАК кыска сапту жердин үстүлө жайылып өзөтөн ак чечек. Жалбырактары чололу деп көрүнөр, эмеш чоокур. Балдар оны торко эдип ойнойтон. Жайгыда саргылжым боло беретен, күскиде кадып калатан. Абай-Суугаштын улусы алтай ады жок чечектердин көбизин жайылгак деп адайтан.

БАРБАК бүдүми аайынча онойдо адалган болгодый — барбак бүдүмдү. Ол агашту чыкту жерлерде өзүп жат. Түндүктеги аймактарда оны кичинеерте «Барбачак» деп адаганы керегинде азыйда каргандар айдыжатан. Барбачаков деп өбөкө бу чечектин адынан улам адалган деп Турачакта айдышкан. База жүзүн башка өңдөрлү, же кебери түңгей. Көгүлтим чанкыр, сарысымак өңдүлери сүреен жараш.

КҮРЕНГЕШ деп чечек түштүктеги аймактардын жеринде бар. Кезикте оны жееренек дежетен. Абайдын ла Суугаштын улустары оны эки башка чечек деп адайтандар. Бу жыду чечектерге түңгей, же өткүн эмес, жараш жытту чечек.

Бу эки жаңыс чечек пе, айса эки башка ба деп, аайлап болбой туратаныс. Албатынын кожонгына «Жерден өскөн чечекте жеерен чечек танылу» деп ле «Күс бажында жайылган күренгеш деп чечек бар» деген сөстөрлү кожондордо эки чечек керегинде айдылат.

ОТ-ЧЕЧЕК ле **ЧЕДИРГЕН** база эки атту жаңыс чечек пе, эки башка чечек пе деп, аңылап болбойтондор. Же ондый атту тегерик кызыл чечек узун ла жоон сапту болгон. Ондый ок атту, эмеш кичинеерек кызыл чечек эмеш сүүрү бүдүмдү, эмеш чике сапту болгон. Ол түс жерде жалаңда өзөт.

ЖАРЫМКУЛАК ла **ЖАНТЫГАШ** деп чечектер жаңыс атту эки чечек дежетен. 1930 жылда Жабаганнын жалаңында бо-

лорыста, экилезин эки башка көргүзип берген. Жалбырак ошкош жалбак чечек, меестерде өзөтөн. Өчөмик өңдү, эмеш көксимек ле саргылтым чечек.

КУУШКАН ӨЛӨНГ деп өзүм бойы аңылу атту. Онын чечектери алдынан бойы ат жок, куушканнын чечектери деп адалгандар. Ондый аңылу ат жок эмезе аймактар сайын башка адалатан чечектер көп. Олорды жалаңдарга барып, ондо шиндеп, алтай аттарын аңылаарга келижер.

БЫРКАН ЧЕЧЕК көп жерлерде өзөтөн. Жараш чечек. Ол керегинде бичиичилер көп бичиген. Жергелей Маскина бойынын бир бичигин ол чечектин адыла «Быркан чечек» деп адаган болгодый эди. Оны кычырзаар, ол чечек керегинде билереер.

БЫЛЫРАШ. Аксымак өңдү, кезик жерлерде боросымак өңдүзи бар. Чечектер толголып каларда, быярайып калгандый көрүнер.

БЫРКЫРУШ. Узак өспөй, түрген кургай беретен, эмеш ле эзинге быркырап уча беретен чечектер.

ТЫРМАГАШ деп чечектер саргылтым өңдү, кичинек тергик жалбырактарлу. Же кезик жерлерде калбактын бажы кирези жаан болуп та өзүп чыгатан.

Ийттырмак деп өзүмнүн чечектери база кичинек, аксымак өңдү. Же олорды бу тырмагашка колуштырбай, башка аңылап жат.

Көп чечектер тазылыла адалган. Темдектезе

САРГАЙ жараш чечек. Онын болчок тазылы база саргай деп адалган.

КУМАКАЙ ла **СОЗНА** деп чечектерди карган эмеендер де ылгаштырып болбойтон. Экилеси өчөмүк, куузымак, боро өңдү болгон. Олор агашту жерде өзөт.

ЖОНЖОЛОЙ кичинек саргалтым ак чечек. Кичинек ак тазылы база жонжолой деп адалган.

Бириктире адалган текши атту өзүмдерге кожулбаган, алдынан бойы алтайлап адалып калган өзүмдер бар. Олор агаштарга ла жырааларга да, чечектерге ле өлөңдөргө дө кожылбай, алдынан башка адалат. Олор керегинде кыскарта айдып ийели.

АРЧЫН ла **КЫРЧЫН** ыраактагы тайгаларда, кургак жерде, ташту меестерде өзөт.

Арчын эки бүдүмдү. Ат арчын — жоон сапту, узун ла бүрлери жаан. Кой арчын кыска, саптары чичке, бүрлери огош.

КЫРЧЫН бүдүмиле арчыннан эмеш башка, је күүдүрсе ыжынын жыды арчынга сүреен түнгей. Үрендери база арчындыы ошкош.

Олордын бүрлери јаш тужында јараш бүдүмдү ле јакшынак јытту. Кургадып алза, узак өйгө ол јакшынак жыды чыкпас. Күүдүрүп ийсе, жыды там јакшынак боло берер. Јаман јыттарды јоголтып, кейди арутап аластап ийер, тынарга јакшы боло берер. Онон улам азыйда ооруган кижини күүдүрген арчынла аластап ийетен.

КАРГАНА ла СӨНҮСКЕН меесте өзөт, болчок үрендү, быјыраш бүрлү, огош јалбыракту. Саптарынын өзөги көндөй. Ол көндөйдү арутап ийеле, азыйда олорды каргандар канзага соруул эдип алатандар. Бис јаш тужуста чичкерте сулаган корголјынды ол саптарга сугала, карандаш эдип, бичинип туратаныс.

АЛАНУШ узун, јалбак јалбырактарлу, чыкту јерде өзөтөн. Јылкы мал сүүп јийтен өзүм. Ол өлөнгөн дө, чечектен де башка аңылу өзүм.

КИЛИНГ ЈАЛБЫРАК јаан јалбак, килин ошкош кылулу, јараш өзүм. Бис оныла нени ле эдип ойногони. Кыс балдар тырмактарыла чийип, чегедек эдип ийетен.

Койкуу күнет јаланда да меесте өзөтөн бир јаны күрен, экинчи јаны ак јалбырак. Кургадала, уужап ийзе, ноокыга түнгей бүдүмдү, куу өндү боло берер. Ак ташка јаба тудала, база бир ак ташла чагып ийсе, күйе берер.

Азыйда алтайлар койкууны көптөн белетеп алатан. Оны отуктын капчузына сугала, јаантайын бойында кожо алып жүретендер. Јайгыда ајас күнде койкууны күнге кургадала, таштарды чагыштырып, отты камызып ийетен. Тайгада жүрерде отук да, серенке де јок болзо, отты онойдо камызатан.

АТКУУ бир јаны күрен, экинчи јаны ак јаан јалбырак. Тайгада өзөт. Оны јылкы мал јилбиркеп јип јат. Јайгыда тайганан түшкенде, улус канјааланып, артынып экелеле, аттарга јидирип туратан.

КУЛАДЫ

Чуйдын јолынан ыраак, туулардын ортозында алтай јурт. Мында улус сөөктөри аайынча карындаш, кудалышкы, төрөөн, таайлу-јеендү, бөлө-шаны. Олор каргандарынан

коркунчаак, јаштарына карузынҗай, бойлары ортодо кем-зинчеенг ле уйалчаанг, килемкей ле болушчаанг, өмө-јөмөлү јон.

Мында кыш эрте, јай орой башталат. Јурт орто чакта јоголып калган куштынг адыла адалган. Узак өйдөнг ала ал-тайлардын бир кожонгында айдылган:

Кулады куштынг балазы
Кула-чокыр болбайзын...
Јаалбай куштынг канады
Јараш болбой ол кайтсын.

Куладыда улус — кожончылар ла үлгерчилер. Озогыда олардын јүрүми кандый болгонын бойларынын чүмдеген үлгерлериненг көрүнөт. Бир үлгеринде мындый сөстөр бар.

Кулады конбоон таш бар ба,
Кунугып јүрбеен өй бар ба?
Тарбалјы конбоон таш бар ба,
Тарынып јүрбеен туш бар ба?

Кожондо ло үлгерде экилезинде јангыс ла ол куш керегинде айдылган. Удап калган узак өйдө ол куш мында бар болгоны ла онын адыла јурт адалганы јарт билдирет. Үлгер удап калган өйдө чүмделген болгодый. Азыйда алтайлар калганчы сөстөнг озо турган сөсти рифмалап, калганчысы оны јартаар эдип бичийтен. Бу үлгерде куш, таш, туш деп сөстөр онойдо рифмалалган болгодый.

Бу јурттынг историзы бастыра јурттарыстынг өткөн ойин ле эмдигизин көргүзөт. Келер өйдөгизине учурлу јозок. Јирменчи јылдардагы јаан көдүрүнгилү сүүмји, отусынчы јылдардагы кату өйлөр, оны ээчиде уур тартыжулар ла једимдер онынг көрүнөт.

Алтай јурттарда баштапкы коммунисттер ле комсомолдор мында болгон. Баштапкы колхоз ло коммуна, школ ло балдардын яслязы мында төзөлгөн. Бу јурт бастыра јурттарга јозок көргүскен. Онын бүгүнги күни јангыдан јаан көдүрүнгилү бүдүмјини ле ижемјини көргүзөт.

Бистинг область төзөлгөн Советтердинг баштапкы съездинде јангыс ла Куладынанг эки делегат келип турушкан. Олар Мандаев Адун ла Содонов Агыјы (съездтинг протоколынанг алган).

1920-чи јылдардагы коммунисттер Кайбашев Транг, Анатов Тайбан, Мандаевтер — Адун, Адучы ла Сайму, Майчиковтор — Кырлу, Тектий, Көйлүк, Чыйык, Јаманай. Шуровтор — Улаа ла Ток, Кахаевтер — Күндүбей, Күдер ле Да-

быт, М. Тодомоев, К. Бабиначов, О. Ероконов, Кукуш Мешкинов ла өскөлөри де јиит коммунисттерди ле комсомолдорды партияның кереги учун беринген ишчилер эдип, политикага такаалаган ла таскаткан.

Оның шылтузында јангыс ла бу јурттаг партияның съездине бир делегат, ВЛКСМ-ның съездине үч ле колхозчылардың съездине үч делегат, СССР-динг Верховный Советине эки депутат тудулган. Бир кижии облисполкомның председателиниг заместители, база бирүзи ВЛКСМ-ның обкомының экинчи качызы, экүзи аймакисполкомның председатели, үч кижии ВЛКСМ-ның райкомының баштапкы качызы болуп иштеген.

Куладыда јуртаган улустың өткөн јолын ондоорго ло өскө дө јурттардың озогызын ла эмдигизин билерге амадап, мындагы бир билени айдып ийеле, бастыра ла озочыл билелерге түней, Майчиковтордың билезин алалы:

Бу биледе сегис баланың — уулдардың ла кыстардың бежүзи коммунисттер, үчүзи комсомолдор болгон. Олордың бирүзин јангы јүрүмниң өштүлери өлтүрген. Экүзи төрөл орооны учун улу јууда тынын бергендер. Экүзи актуга буруладып, айдуга барып, шыралап божогон.

Арткан төртүзи төрөл јуртында колхозто карыганча иштегендер. Экүзи эмди де Куладыда балдарының ырысту ойин ле јонго тузалу иштерин көрүп; сүүнип јүрүлер.

Јирменчи ле отусынчы јылдарда јуртында баштапкы коммунисттер ле комсомолдор болгон Майчиковтор балдарын јакшы үреткен, јаштаг ала ишке таскаткан. Оног улам балдары јакшы үренерине ле кичеemelдү иштеерине јанжыгып калган.

Бу биленен таркаган улус эмди төрөл јуртында, аймактың өскө дө јерлеринде, областьтың бойында ла өскө дө аймактарда иштеп јүргүлейт. Городтордо, Барнаулда, Новосибирскте ле областьтың төс јеринде Горно-Алтайскта үренип ле иштеп јүрилер.

Олор көп јүзүн иштерде. Темдектезе, мал ла аш өскүреринде, колхозто механизаторлор, јурттардагы школдордо ло өскө дө иштерде. Олордың тоозында врач, инженер, бичиичи, артист, библиотеказының ишчизи, каруулу административный ишчилер ле өскөлөри де.

ӨЛӨТҮ ДЕГЕНИ НЕ СӨС?

Өлөтү деп аттуу жерлер Алтай ичинде көп. Кадын-ичинде **Алтыгы** ла **Үстүги Өлөтү** деп жерлер бар. Урсул ичинде **Өлөтү** деп **јаан өзөк** лө андый ок аттуу **јурт** бар. Урсулдын үстүги агынында бир јаан **кобы** база **Өлөтү** деп адалган.

Азыйда бу жерлерде **өлөт** укту улус јуртаганы, оног улам бу жерлер **Өлөтү** деп адалганы керегинде каргандар куучындажатар.

Күнбадыш Монголияда бир ук улус эмди де **өлөттөр** деп адалат. Олордын кандый бир бөлүги азыйда бу да Алтайда јуртаган болгодый.

Је нениг де учун алтайлар озогы куучындарында ла ко-жондорында **Өлөтү** деп жерлерди **өлө ат** деп сөстөрлө колбулу айдыжатар.

«**Өлөлү малдын турлузы Өлөтүниг тайгазында**» деп ко-жон до бар болгон.

«**Өскүстердин кожоңы**» деп адалган бир кожондо мы-найда айдылган:

Өлө тайыс өл калза,
Өлөгнниг бажы јум арткай.
Өскүс бойыс јок болзо,
Өлөтү ичи шын калгай.

Јарлу ученый Л. П. Потаповтын «Историко-этнографический очерк» деп ижинде (178 стр.) Сибирдинг көчкинде-рининг ортозында **өлө аттулар**, орустап «**пеголошадники**» деп улус бар болгоны керегинде айдылган.

Сибирди шиндеп үренерин ле ондогы јуртаган улустынг историязын бичиирин элдег ле озо Г. Ф. Миллер баштаган. Үч јүс јыл кайра Г. Миллер мынайда бичиген:

«Василий Шуйский каан болуп башкарган өйдө Сибирде бир бөлүк улус јуртаган јер **Өлө Орда (Пегая Орда)** деп адалган, ондо јуртаган улус **өлө-аттулар** деп адалган». Оног ары кычыралы: «**Өлө Орданы** бир өйдө Кичеей деп атту кижиге башкарган. Онынг уулы Вагай. Вагайдын фамилиязы **Кичеев**». Онынг күйүзи **Вонин Тайбөхтө** государьдынг служ-базында болгон. Онынг јалы бир јылга үч салковой акча, төрт четь кулур, бир четь көчө, бир четь толокно ло бир пуд тус болгон.

Г. Миллер **Өлө Орданын** улустарынынг ады-јолын јасты-ралар јогынанг бичиген. Ол **Кичеей** деп атту кижининг адын-да эки үндү табышты (ее) ол ло бойынча артырган. Бистинг шинжүчилерибис Кичеей деп атты **Кичей** эмезе **Кичегей** деп бичигилеп туратар.

Сибирдин албатылары таркап көчкөн өйдө, олардын кезиги Туулу Алтайга көчүп келип, мында журтаган болгодый. Өлөтү деп жерлер олардын адыла **Өлө атту** деп адалала, оног ары **Өлөттү** деп кубулып, **Өлөтү** болуп калган болордон айабас.

БУ БАЗА СОЛУН

Кумандардын сөстөрүн жууп, сөзлик эдип бичигени, «Кодекс Команикус» деп адалганы керегинде 1300 жылдардан ала Европада жарлу болгон. Ол өйдөнг ала 1880 жылга жетире (600 жылга шыдар өйдинг туркунына) ол кайда да кепке базылып чыкпаган.

Ол колло бичилген сөзлик Италияда Агару Кардын библиотекасында узак жаткан. 1880 жылда Венгрияда граф Гес Куун оны кепке базып чыгарган. Куман алфавитле коштой, латин ле перс алфавиттерди тузаланып, кумандардын тилиле чыккан.

Онын көп сөстөри бүгүнгү алтайлардын тилдеринде бар. Темдектезе, **жер, көс, күн, сен** ле өскө дө сөстөр.

Кумандар Эрчиш сууны жакалай государство төзөөргө ченешкен. Онын төс журтын **Чегет-Тура** деп адаган. Күнчыгыш жаар көчүп, жагыдан төзөгөн журттарын **Тобол-Тура, Сузун-Тура** деп адагандар. Бистинг кумандылар төзөгөн журттарын база **Тура** ла **Турачак** деп адагандар.

Журтаган жеринде көлдөрдү ле сууларды кумандар **Куу** ла **Куулар** деп адаган. Кумандылар журтаган жеринде бир сууны Куу деп адаган. Оног улам **Турачак** аймак **1920** жылдарда **Куу** аймак деп адалган эди.

БАЖАЛЫКТАР

Кире сөс	3
Алтай деп адалганы	6
Алтайлардың сөөктөргө бөлүнгени	14
Адалган аттар	21
Обөкөлөр	25
Көк аяста көрүнүп тургандар	31
Төрөл жеринди бил	33
Кадын ла Катун	38
Чуйдың жолыла	40
Малчылардың сөстөрүнөн	42
Аң-куштар, амынган тындулар	44
Өзүмдердин алтайлап адалган аттары	46
Кулады	55
Өлөтү дегени не сөс?	58
Бу база солун	59

Чапыев Евгений Модестович

ОНОМАСТИКА ГОРНОГО АЛТАЯ

(Статьи)

На алтайском языке

Редактор Б. Телесов. Художественный редактор
Е. Ортоңулова. Тех. редактор Е. Манышева.
Корректор А. Торбокова.

Сдано в набор 24.05.91. Подписано к печати 12.91.
Формат 60×84 1/16. Бумага офс. кн. журнальная. Гарнитура
журнальная рубленая. Печать высокая. Усл. п. л. 3,48.
Уч-изд л. 3,4. Тираж 1000 экз. Заказ 2019. Цена 2 р.

Горно-Алтайское отделение Алтайского книжного изда-
тельства, 659700, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36.
Горно-Алтайская типография, пр. Коммунистический, 35.

2 салк. - 56